

Eseri “*el-Fahrî*” Bağlamında İbnü't-Tıktaka'nın Hilâfet Tarihine Yaklaşımı

Ibnu't-Tıqtaqa's Approach to the History of the Caliphate in the Context with His Work “*al-Fakhri*”

● Abdülvahid Yakub SİPAHİOĞLU^a

^aAtatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi ABD,
Erzurum, Türkiye

Received: 30.06.2022

Received in revised form: 28.09.2022

Accepted: 03.10.2022

Available online: 25.10.2022

Correspondence:

Abdülvahid Yakub SİPAHİOĞLU
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi ABD,
Erzurum, Türkiye
a.sipahioğlu@atauni.edu.tr

ÖZ İbnü't-Tıktaka modern araştırmalarda yaygın olarak kullanılan *el-Fahrî* adlı eseri ile şöhret bulmuştur. Soyu Hz. Ali'ye dayanan ve ehl-i beytin nakiblerinden olan müellif, Moğolların Bağdat'taki Abbâsi hilafetini ortadan kaldırmasından sonra Irak'ta oluşan atmosferin içinde doğmuş ve eserini bu atmosfer içinde yazmıştır. *el-Fahrî*, müellifin mukaddimesi, bir siyasetname örneği olan birinci bölüm ve hilafet tarihinin anlatıldığı ikinci bölümden oluşmaktadır. Mukaddimedeki hükümdar için tarih bilmenin önemi vurgulanırken birinci bölümde hükümdarların sahip olması gereken kişisel özellikler üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde yer alan bazı anekdotlar müellifin siyaset konularını içinde bulunduğu Moğol dünyasının gerçeklerine göre ele aldığını göstermektedir. Eserin ikinci bölümünde ise Râşid Halifeler döneminden başlayarak, hilafetin diğer devletleri, Emevîler ve Abbâsiler anlatılmaktadır. Bu devletler anlatılırken yeri geldikçe Büveyhî, Selçuklu, Fatımî ve Harizmşahlılar hakkında da değerlendirmeler bulunmaktadır. Eserde hilafet tarihine ilişkin yer alan yorumlar dikkat çekicidir. Müellifin adalet ve zulüm kavramları etrafında yürüttüğü tartışma ve hilafetin ortadan kaldırılması hakkındaki anlatımları İslam siyaset düşüncesi bağlamında dikkate değer konuları içermektedir. Diğer yandan, Moğol devleti ile İslam Devletleri arasında yaptığı kıyaslamalar da onun hilafet tarihini alışılmadık dışında bir çerçeveye oturttuğunu göstermektedir. Müellifin aktardığı anekdotlar, ilim hakkındaki görüşleri, ideal hükümdar nasıl olmalıdır sorusuna verdiği cevabı ve hilafet tarihini Moğol devleti ile kıyaslaması, tarih yazıcılığı açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu gibi durumlardan hareketle çalışmamızda, Moğolların hâkimiyeti altındaki dünyada yazılmış bu eserin ve müellifinin; Moğol gerçekliğini nasıl anladığı ve bunun hilafet tarihine nasıl yansıdığı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İbnü't-Tıktaka; el-Fahrî; İlhanlılar; siyasetname; hilafet; tarih yazıcılığı

ABSTRACT Ibn al-Tıqtaqa found fame with his work *al-Fakhri*, which is widely used in modern research. The author, who is descended from Caliph Ali and one of the naqib of the Ahl al-Bayt, was born in the atmosphere that emerged in Iraq after the Mongols abolished the Abbasid caliphate in Baghdad and wrote his work in this atmosphere. *Al-Fakhri* consists of the author's introduction, the first part, which is an example of a mirror for prince, and the second part, which describes the history of the caliphate. While the author emphasizes the importance of knowing history for the ruler in the introduction, the first chapter focuses on the personal characteristics that the rulers should have. Some anecdotes in this section show that the author deals with the political issues according to the realities of the Mongolian world in which he lives. In the second part, starting from the Rashid Caliphs, the other states of the caliphate, the Umayyads and the Abbasids, are discussed. While these states are being discussed, there are also some evaluations about Buyid, Seljuks, Fatimid and Khawarizmian. The comments on the history of the caliphate in the work are remarkable. The author's discussion around the concepts of justice and injustice includes remarkable issues in the context of Islamic political thought, which he tells about the overthrow of the caliphate. On the other hand, the comparisons he made between the Mongol state and the Islamic States show that he placed the history of the caliphate in an unusual framework. The anecdotes given by the author, his views on knowledge, his answer to the question of how the ideal ruler should be, and the comparison of the history of the caliphate with the Mongolian state constitute an important example in terms of historiography. Based on such situations, in our study, this work written in a world under the rule of the Mongols and its author; It will be examined how he understood the Mongolian reality and how this burned into the history of the caliphate.

EXTENDED ABSTRACT

The capture of Baghdad by the Mongols in 1258 and the elimination of the caliphate is undoubtedly one of the most important events in the History of Islam. The fall of Baghdad and the assassination of the caliph had multiple consequences. This event meant, above all, a radical change in the political order that had existed since the early years of Islam. The Mongols built a new political reality in the eastern Islamic geography. This political reality first shook the cultural structure. In the regions that were the centers of Arabic literature in the past, the scientific vitality was extremely weak and the number of scholars decreased. Ibn al-Tiqtaqa was one of the few names who became famous for the work he wrote in such an environment.

Ibn al-Tiqtaqa's work *al-Fakhri*, written in this period, has become one of the most referenced sources of Islamic historiography. The writer who was descended from Ali was ahl al-bayt naqib. On a trip to Iran, he returned to Mosul due to winter conditions. During his stay there, he wrote *al-Fakhri* and presented it to the governor of Ilhanate, Fahreddin Isa. The book got its name from this father. In the introduction of the book, the author explains the purpose of writing the book and the benefits of the book. The first part of the book is an example of a mirror for a prince. In this section, the author lists the personality traits that rulers should have and should avoid. The second part of the book is a history of caliphs and viziers. The author deals with the history of the caliphate, starting from the period of Rashidun Caliphs, until the collapse of the Umayyads and the Abbasids (Abbasids). It also gives information about the Buyids (Buyids), Seljuks (Seljuks), Fatimids (Fatimids) and Khwarazmian states. In addition, the work is an important source for the formation of administrative institutions and social history.

This article examines how Ibn Tiktaka dealt with the history of the caliphate in this book. At the beginning of the article, the author's life and the features of his book were evaluated. Following this, it was discussed that the author proposed history as the knowledge needed by the rulers. Ibn Tiktaka emphasizes that history is the knowledge that a ruler needs most. He claims that the book he wrote will mature a manager's mind to do his job more successfully. In addition, the author's impartial handling of history was discussed. It was evaluated how he was able to describe a ruler both with superior morals and with bloodshed.

Another issue discussed in the introduction of the article is how the book was influenced by the Mongolian political order. For this, anecdotes were selected, in which the concepts of justice and oppression and the abolition of the caliphate were discussed. The author's conception of the caliphate based on the Mongolian reality constituted the main problem of the study. In the first part of the study, based on the introduction/introduction and the first part of the work, the author; It was examined how the ruler looked at the subjects of knowledge and history. In the second part, the author's approach to the history of the caliphate was examined. The author's approach to the concepts of dawla and al-Mulk, his positioning of the Islamic States in history, his comparison with the Mongols and the Islamic States around the concept of "obedience" were examined. Then, in the same chapter, the author's evaluations of how the Abbasid state established its power were reviewed. The advantages of the religious power to the Abbasids, the state's collection of "the world's taxes" for a while, the weakening of the state, the need for the approval of the Abbasid caliph of other states were examined. Finally, it was emphasized that the Abbasids were both a state of cheating and deception, and that the world was becoming a better place and knowledge and literature thrived.

İslam Tarihinde, yazdığı eser meşhur olmuş fakat hayatı gölgelerde kalmış müelliflere rastlanır. Moğol işgali sonrası Irak'ta yaşamış, İbnü't-Tiktaka ismiyle meşhur Safiyyüddin (Celâlüddin) Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ bu müelliflerden bir tanesidir.¹ Hz. Hasan'ın soyundan gelen ve Alioğullarının nakibi² olan müellifin *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye* isimli eseri modern dönemde şöhret kazanmıştır. Hilafetin başlangıcından Abbâsîlerin Moğollar tarafından yıkıldığı zamana kadar herhangi bir dönemi; siyasi ve sosyal açıdan inceleyen İslam Tarihi çalışmalarının çoğunda bu esere yapılan atıflara rastlamak mümkündür.

İbnü't-Tiktaka 660/1262 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Babası Tâceddin ehl-i beytin nakibü'l-eşrâfi idi. İlhanlı devlet adamı Şemseddin el-Cüveynî ile araları açılınca öldürüldü.³ 709/1309 yılından sonra

¹ İbnü't-Tiktaka'nın hayatına dair bilgiler sınırlı olup bunlar konuyla ilgilenen araştırma kaynaklarında tekrar etmektedir. Zirikli İbnü't-Tiktaka'nın hal tercümesi için güvenilir bir kaynak bulamadığını ifade etmektedir. Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamûsu Terâcim*, Darul-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 2002, c. 6, s. 284. İbnü't-Tiktaka'nın hayatına dair bilgiler sınırlı olup bunlar konuyla ilgilenen araştırma kaynaklarında tekrar etmektedir.

² 672/1273 yılında, öldürülen babası Tâceddin'in yerine, Hille, Necef ve Kerbelâ'da ehl-i beytin nakibi oldu. Zirikli, *el-A'lâm*, c.6, s.283; Nâci et-Tikritî, "Kitâbü'l-Fahrî fi'l-Edebi's-Sultaniyye li İbnü't-Tiktaka -Dirasetü Tahlîliyye ve Mukârene bi Mukaddimeti İbn Haldun ve Kitâbü'l-Emîr li Makayifî", *el-Mevrîd*, 1990, sy. 1, s. 56.

³ Zehebi babası hakkında verdiği kısa bilgide onun Hille amilliklerinde görevli, iyi bir görünüşe sahip bir nakib olduğunu ifade eder ve Bağdat'ın dışında bir topluluk tarafından öldürüldüğünü kaydeder. Zehebi, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, tahk. Beşar Avvad Ma'ruf, Darul-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003, c.15, s.245. Hadiseyi kısaca zikreden bir diğer kaynak ise İbn İnebe'dir (ö. 828/1424). İbn İnebe oğlu gibi İbnü't-Tiktaka ismiyle anılan baba Tâceddin Ali b. Muhammed'in nakibü'n-nükebâ olduğunu ve Fırat nehri kıyısında önemli arazileri ve emlaki kontrol ettiğini ifade etmektedir. Kontrol ettiği

öldüğü tahmin edilen İbnü't-Tıktaka,⁴ 696/1296 yılında Merâğa'ya bir seyahatte bulundu,⁵ ardından Tebriz'e gitme niyeti olsa da kışın bastırması nedeniyle Musul'a geçti.⁶ Eseri *el-Fahrî*'yi 701/1301 yılında yazdı ve burada tanıştığı İlhanlı Devletinin Musul valisi Fahreddin İsa'ya atfetti.⁷

Müellifin, Musul'daki misafirliği sırasında telif ettiği bu eser bir Şîî tarihçi tarafından kaleme alınmasının yanı sıra içeriği, müellifin mukaddimesi ve kaynakları itibariyle dikkat çekmektedir. Mukaddimesinde tarih ilminin önemi ve yazdığı eserin hükümdarlara ve genel olarak okuyucusuna sağlayacağı katkıyı ele alan İbnü't-Tıktaka, kitabının ilk kısmında yönetim/siyaset meselesini; hükümdarın sahip olması gereken vasıflar, hükümdarın halk üzerindeki hakları, halkın hükümdar üzerindeki hakları, hükümdarın sakınması gereken davranışlar gibi çeşitli bahisler üzerinden ele almaktadır. İkinci kısımda ise Râşid Halifeler devrinden başlayarak Moğolların Abbâsîleri yıktığı döneme kadar yaşamış halifeler ve vezirlerin hayatları ile kimi olayları özetlemektedir. Mukaddimesi ve birinci kısmı bir tarih felsefesi örneği sayılabilecek *el-Fahrî*'de müellif vezirlik, berid teşkilatı, divanlar gibi önemli kurumsal yapıların ortaya çıkışı hakkında bilgiler de vermektedir.⁸ Yaptığı değerlendirmeler kimi araştırmacılara göre özellikle Abbâsîleri yıkılışa götüren süreçleri anlamada önemli bir katkı sunmaktadır.⁹ Diğer yönden sosyal ve kültürel tarihçilik için de kayda değer, orijinal bilgiler ihtiva ettiği görülmektedir.¹⁰

Araştırmacılar arasında *el-Fahrî*'nin İbnü'l-Esir'in eseri *el-Kâmil*'in bir özeti olduğu kanaati¹¹ hâkim olsa da İbnü't-Tıktaka'nın bazı önemli kaynaklara müracaat ettiği bilinmektedir. Bunların arasında Hilâl es-Sâbî,¹² Taberî, Mes'ûdî ve Ebû Bekir es-Sûlî gibi müelliflerin eserlerini de kaynak olarak kullandığı ifade edilmektedir. Bu kaynaklardan Mes'ûdî'nin bugüne ulaşmayan eserleri *Kitabü'l-Evsat* ve *Ahbâru'z-Zaman*'dan pasajları içerdiği de yine araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir.¹³

Müellifinin Şîî olması ve tarihte örneğine az rastlanır biçimde siyasetname ve tarih anlatısını birlikte sunmasının¹⁴ yanında *el-Fahrî* Moğolların bütün doğu İslam dünyasını ele geçirdikleri ve Şam-

bu arazilerden yüksek bir gelir elde eden ve bir kıtlık sürecinde depoladığı mahsuller yüzünden Bağdat valisi Alâüddin Cüveynî ve kardeşi Şemseddin Cüveynî tarafından öldürtüldüğünü anlatmaktadır. İbn İnebe, *Umdetü't-Tâlib fi Ensâbi Âl-i Ebî Tâlib*, neşr. Muhammed Hasan Âlû't-Tâlekânî, Menşûrâtü'l-Matba'ati'l-Hayderiyye, Nefef 1961, s.180-181.

⁴ Abbas el-Azzavî, *Tarihu'l-İrâk Beyne İhtilâleyn*, Matbaatu Bağdad, Bağdad 1935, c.1, s.392.

⁵ Zirikli, *el-A'lâm*, c. 6, s. 283.

⁶ Sabri Hizmetli, "İbnü't-Tıktaka", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. 21, s. 232. İbnü't-Tıktaka kitabında hangi yıl olduğunu belirtmeksizin Musul'a geldiğini ve kış bitene kadar burada bekleyip ardından Tebriz'e gitme niyeti olduğunu kaydetmektedir. İbnü't-Tıktaka, *Kitabü'l-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'l-Düveli'l-İslamiyye*, neşr. Abdulkadir Muhammed Mayu. Daru'l-Kalemî'l-'Arabî, Beyrut 1997, s.14.

⁷ Ramazan Şeşen eserin asıl isminin *Münyetü'l-Fudalâ fi Tevârihi'l-Hulefâ ve'l-Vüzerâ* olduğunu ancak emir Fahreddin'e ithaf edildiği için *el-Fahrî* adıyla tanındığını kaydetmektedir. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yay., İstanbul 1998, s. 233-234. Rosenthal *Münyetü'l-Fudalâ'nın el-Fahrî'nin gözden geçirilmiş hâli olduğunu ifade etmektedir. Franz Rosenthal, "İbn Al-Tıktaka", The Encyclopaedia -New Edition-*, ed. Bernard Lewis vd., Brill, Leiden 1986, c.3, s.956. İbnü't-Tıktaka'nın Zengîşâh Yusuf ed-Dâmegânî'ye takdim ettiği *Münyetü'l-Fudalâ'nın Arapça aslı bugüne ulaşmasa da Hindûşah en-Nahcivânî tarafından Tecâribü's-Selef* ismiyle Farsça'ya çevrilen versiyonu bugüne ulaşmıştır. İbnü't-Tıktaka, *Siyaset Adabı*, neşr. Harun Yılmaz, Klasik Yay., İstanbul 2017, s.13. Ancak Hindûşah'ın yaptığı tercüme yine kendisinin yaptığı ilavelerle yer yer farklılaşan bir içeriğe sahiptir. Pınar Kaya Tan, "Tecaribu's-Selefe Göre Irak Selçukluları ve Abbâsîler Arasındaki İlişkiler", *Şarkiyat Mecmuası*, 2022, c.40, s.218; İsmail Aka, "Hindûşah es-Sâhibî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, c.18, s.116.

⁸ İbnü't-Tıktaka, *Kitabü'l-Fahrî*, s.149-150, 112, 87-88; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.233.

⁹ Hizmetli, "İbnü't-Tıktaka", s. 232.

¹⁰ Esra Atmaca, "İbnü't-Tıktaka'nın el-Fahrî'sinde Abbâsî Sosyal Hayatından İzler: Bir Sosyal Tarih Denemesi", *Bilimname*, 2020, c. 43, sy. 3, s. 319-320.

¹¹ Clement Imbault Huart, "İbnü't-Tıktaka", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1978, c. 5/2, s. 875; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 233.

¹² Huart, "İbnü't-Tıktaka", c. 5/2, s. 875.

¹³ Hizmetli, "İbnü't-Tıktaka", s. 232.

¹⁴ *el-Fahrî* bu özelliği ile nadir görülen bir biçime sahiptir ve İbn Haldun'un eseri *Kitâbu'l-İber* ile dikkat çekici bir benzerliğe sahiptir. Bu benzerlik tarih ilminin önemini vurgulayan bir mukaddime, siyasetname üslubunda kaleme alınmış birinci kısım ve tarih anlatımının yer aldığı üçüncü kısım şeklinde özetlenebilir. Ancak hacimleri arasında var olan farkın yanı sıra Toynbee'nin ifadesiyle İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde yürüttüğü derinlikli ve geniş kapsamlı tartışma bambaşka bir boyuta sıçraması iki eser arasında bir boyut farkı açmaktadır. Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, Oxford University, London 1955, c.10, s.85. Bununla beraber iki eser paralel bir şekilde okunduğunda ilgi çekici detaylarda aynı tonda konuştukları görülecektir. Bu mesele başlı başına bir çalışma konusu olduğundan bu şekilde kısaca değinmekle yetiniyoruz.

Mısır bölgelerini tehdit ettikleri bir dönemde yazılmış olması hasebiyle önemlidir. İbnü't-Tıktaka eserini, Bağdat ve onunla birlikte hilafetin düşüşünün hemen ardından şekillenen bir atmosferde, İlhanlı devletinin henüz İslamlaştığı bir sürecin içinde kaleme almıştır. Eser çağdaşı olan diğer tarih eserlerinin aksine ne Moğolların tarihini ne de diğer örnekleri gibi siyeri, hilafet merkezinin dışında gerçekleşen olayları, kısaca değindiği büyük Müslüman hanedanlar dışında Eyyûbîler ve Memlûkleri konu edinmemektedir. Tarih ilminin önemi ve hükümdarların vasıfları konularını hilafetin merkezde olduğu ve Hz. Ebû Bekir ile başlayıp son Abbâsî Halifesi Müsta'sım ile biten bir anlatım takip etmektedir. Eser bu biçimiyle herhangi bir siyasetname ve tarih eseri olmasının ötesinde zor koşullar içinde yapılmış bir tarih soruşturması gibi durmaktadır. Çalışmamızda bu fikirden hareketle önce İbnü't-Tıktaka'nın tarihçiliği ve siyaset düşüncesini hem yaşadığı çağın şartlarını göz önüne alarak hem de eserinin muhtevasından hareketle değerlendirmeyi amaçlamaktayız. Bu değerlendirmenin ardından ise onun hilafete hangi perspektiften baktığı ve hilafet tarihini nasıl ele aldığını görmeye çalışacağız.

İBNÜ'T-TIKTAKA VE TARİH: MOĞOL DÜNYASINDA TARİH YAZMAK

İbnü't-Tıktaka'nın nasıl bir tarih soruşturması yürütmüş olabileceğini anlamak eserin muhtevası ve içinde yazıldığı koşullardan hareketle mümkündür. Öncelikle Brockelmann ve Rosenthal'in değerlendirmelerine göz atabiliriz. Brockelmann, Moğol sonrası dönemde Irak-Cezire bölgesinde yazılmış tarih eserleri arasında zikrettiği *el-Fahrî*'nin Arapça literatürün kendine has, eşsiz örneklerinden birisi olduğunu¹⁵ ve ilmî canlılığın kaybolduğu bir ortamda yazıldığını kaydetmektedir.¹⁶ Irak ve İran'daki entelektüel üretkenlik Moğolların gelişinin ardından kısırlaşmış,¹⁷ Hülâgû tarafından yıkıma uğratan Bağdat ve Musul'da gündelik hayatın sefaletinin üstüne çıkabilen ve entelektüel faaliyetlerle uğraşabilen insanların sayısı azalmıştır. Sanata değer veren devlet adamlarının yerini Arapçayı iyi bilmeyen ve şiire ya da İslami ilimlere ilgi duymayan "yabancı çete liderleri" almıştı. Bu sebeple bölgede, bu dönemde, şairler ve bilginler azdı ve isimleri yaşadıkları yerlerin dışında pek bilinmiyordu.¹⁸

Rosenthal ise eserin içinde yazıldığı dünya ile ilişkisini içeriğinden hareketle değerlendirmektedir. İlgili dönemde tarih ilminin konumu hakkında Brockelmann ile mutabık olan Rosenthal, "hükümdarların ilmi" olarak bilinen tarih ilminin Moğollar için Müslüman devlet kültüründe sahip olduğu anlamı taşımadığını *el-Fahrî*'de yer alan Pers, Müslüman ve Moğol hükümdarlarının hangi ilimlere rağbet ettikleri hakkındaki değerlendirmelere dayanarak tespit etmektedir.¹⁹ İbnü't-Tıktaka, Pers ve Müslüman hükümdarların ilgi gösterdikleri ilimler arasında zikrettiği tarih ilminin eserini yazdığı Musul hariç Moğol idare çevrelerinde dikkate alınmadığını ifade etmektedir.²⁰

¹⁵ Carl Brockelmann, *History of Arabic Written Tradition*, çev. Joep Lameer, Brill, Leiden-Boston 2016, c. 2, s. 176.

¹⁶ Brockelmann, *History of Arabic Written Tradition*, c. 2, s. 174.

¹⁷ Brockelmann, *History of Arabic Written Tradition*, c. 2, s. 3.

¹⁸ Brockelmann, *History of Arabic Written Tradition*, c. 2, s. 174.

¹⁹ Rosenthal değerlendirmeyi yapmadan önce İslam kültüründe tarihi hükümdarların ilmi olarak tasnif eden alıntılar yapıyor ve emirlere/prenlere tayin edilen hocaların tarihçiliğinden bahsediyor. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 48-49.

²⁰ İbnü't-Tıktaka'ya göre Pers ve Müslüman hükümdarlarının rağbet ettiği ilimler; hikmetli sözler, nasihatler, edebiyat, tarih ve geometri; İslam hükümdarlarının ise nahiv, lügat, şiir ve tarih gibi ilimlerdir. Müellif, insanların konuşurken gramer hatası yapmasının ayıp karşılandığı, insanların sahip oldukları bilginin değerinin okunulan şiirler, anlattıkları menkibeler, hikayelerle yükseldiğini söylemekte ve Moğolların gelişiyile bu düzenin sona erdiğini ifade etmektedir. Moğol hükümdarlarının ise daha çok siyâkât (devlet belgelerinin inşasında kullanılan bir çeşit yazı üslubu), hesap, münecimlik ve beden sıhhatini korumak amaçlı tıp gibi ilimlere itibar ettiklerini kaydetmektedir. Ancak eserini yazdığı ortamı istisna eden müellif, geçmişin kıymetli ilimlerinin, eserini takdim ettiği, Musul valisi Fahreddin İsa'nın meclisinde revaç bulduğunu ifade etmektedir. İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 25. Naci et-Tikritî Müslüman Arap yöneticilerin tıp, kimya, mühendislik gibi ilimleri teşvik ettiğini ve bunun cahili olan İbnü't-Tıktaka'nın bu tarihi karalamak istediğini iddia etmektedir.

İbnü't-Tıktaka'nın çağdaşı İran ve Irak coğrafyasında yaşayan müellifler Moğolların tarihini yazarken Memlük tarihçileri ise hem İslam tarihini hem de yaşadıkları zamanın tarihini²¹ birlikte kaleme alıyorlardı. Siyeri konu edinmeyen ve 656/1258 yılıyla hitama eren *el-Fahrî* ise henüz yıkılmış olan hilafetin tarihidir. Hem tarihin hem de Arapça kültürün zayıfladığı bir dönemde yazılmış bu eser Toynbee'ye göre "katillere" kısa bir süre önce katlettikleri kurbanlarını tanıtmak için yazılmış gibidir.²² İbnü't-Tıktaka hitap ettiği coğrafyada yitip giden bir dünyayı tanıtırken, Toynbee'nin ifadesiyle bir sorunun peşinden gitmektedir. Bu soru iki boyutludur. İlk boyutu geçmişte devasa bir hilafet coğrafyasının merkezi olan, bir tahıl ambarı ve ekonomik merkez olan bu dünya nasıl olup da çöktüğü ve barbarların istilasına uğradığıdır.²³ İkinci boyutu ise geçmişte büyük bir güce sahipken şimdi çökmüş olan bu toplumun ne olduğudur.²⁴

Toynbee'ye göre İbnü't-Tıktaka, bu sorusu ile çağdaşı sayılabilecek başka tarihçilerle benzer bir durumdadır. Toynbee iki ismin; İbn Haldun ve Reşîdüddin Fazlullah'ın da 7/13. asırda şekillenen dünyayı soruşturduklarını ifade etmektedir. İbn Haldun da tıpkı İbnü't-Tıktaka gibi göçebe toplulukların İslam'ın yerleşik dünyasına nasıl olup da hâkim olabildiklerini ve Müslümanların bu siyasal ve iktisadi çöküşü nasıl yaşadıkları sorusunu takip etmektedir.²⁵ *Câmiu't-Tevârih* adlı meşhur eseriyle Reşîdüddin Fazlullah (ö. 718/1318) ise kısa sürede dünyayı fetheden Moğolların kim oldukları ve onların fetihleri altında birleşen dünyanın ne olduğunu sorgulayan bir eser telif etmiştir.²⁶ İbnü't-Tıktaka ve diğer tarihçiler İslam Devleti'nin uğursuz çöküşünden ilham almışlar ve bunlardan kimisi Bağdat'ın yağmalanması ve halifenin idam edilmesiyle Dârü'l-İslam'ı baştan sona sarsan şoku görmüşlerdi.²⁷

Moğol işgalinin doğurduğu yeni dünyada eser telif eden Müslüman tarihçiler arasında metnine ilişkin sorusuyla ayrışan İbnü't-Tıktaka diğer taraftan Moğolların varlığına olan yaklaşımıyla da farklı bir duruşa sahiptir. Dönemin tarihçileri Moğolların tebaası ve onların tehdidi altında yaşayan, yıkım ve katliamlarından çekinenler arasında keskin bir şekilde ayrışmaktadır.²⁸ Müslüman müverrihlerin Anadolu'da ve İran'da telif ettikleri eserler ve Şam, Mısır ve Hind bölgelerinde telif edilen eserler bu keskin ayrımın coğrafi karşılığıdır. Bir tarafta tarihte görülmemiş bir zulmü gerçekleştiren,²⁹ işledikleri cürümleri anlatmak bile kolay olmayan³⁰ bir Moğol tablosu durmaktadır. Bu tablonun en kritik noktalarından birine Hind coğrafyasında yaşamış Cüzcânî (ö. 664/1266'dan sonra) işaret etmektedir.

Tikritî, "Kitâbü'l-Fahrî fî'l-Edebi's-Sultaniyye li İbnü't-Tıktaka", s. 59. Elbette Müslüman Arap idarecilerin ilgi duydukları ilimler İbnü't-Tıktaka'nın saydıklarından daha fazladır. Ancak burada müellifin tarih ilmine yer açmaya çalıştığı ve bir ilim-siyaset ilişkisi analizi yapmadığı düşünülmelidir.

²¹ Bu gibi eserlerde Tatarların kökeni ya da Müslümanlara saldırmadan önceki durumları nadiren ve kısa bir şekilde yer bulmaktadır.

²² Toynbee, *A Study of History*, c.10, s.69.

²³ Toynbee, *A Study of History*, c.10, s.67.

²⁴ Toynbee bu değerlendirmeleri yaparken İbnü't-Tıktaka ile İbn Haldun'u birbirine benzetir ve ikisinin de hemen hemen aynı durumu yaşadıklarını ifade eder. İbnü't-Tıktaka doğuda bu durumu yaşarken İbn Haldun hilafetin batısında Mağrib'te var olan düzenin zayıflaması ve bir bedevî topluluk (Benî Hilal) tarafından ele geçirilmesini aynı sorular ekseninde açıklamaya çalışmaktadır. Toynbee, *A Study of History*, c.10, s.84.

²⁵ Toynbee, İbn Haldun ve İbnü't-Tıktaka'nın aynı sosyal durum ve çevrede neşet ettiklerini; İbnü't-Tıktaka'nın zihninde yankılanan soru İbn Haldun'da Mağrib için aynı şekilde yankılanıyordu. Moğolların doğuda yaptıkları Beni Hilal'in Mağrib'de yaptıklarından farklı değildi. Toynbee, *A Study of History*, c.10, s.84-85.

²⁶ Toynbee, *A Study of History*, c.10, s.73, 80.

²⁷ Toynbee, *A Study of History*, c.10, s.87-88.

²⁸ Peter Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası -Fetihten İhtidaya-*, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yay., İstanbul 2022, s.47.

²⁹ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Daru's-Sadr, Beyrut 1977, c.1, s.179. Yâkut'un coğrafya anlatımında belirginleştiği biçimiyle pek çok belde Tatarlar (Moğolların) tarafından yıkılmış, harap edilmiştir.

³⁰ Moğollara ilişkin rivayetleri kaleme almaya uzun bir süre cesaret edemediğini ifade eden ve yaşanan katliamlar ve yıkımları Deccal için bile fazla bulan İbnü'l-Esir Moğollara ilişkin en meşhur anlatılardan birini ortaya koymuştur. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c.10, s.333-334. Fatih Ayaz bu meşhur anlatımın diğer Memlük tarihçilerine de örnek teşkil ettiğini kaydetmektedir. Fatih Ayaz, "Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu 7-9 Kasım 2008*, Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, c.1, s.263.

Onun ifadesiyle Moğolların hâkimiyeti kâfirlerin tasallutu anlamına gelmekteydi.³¹ Bu birkaç örneğin dışında Fatih Ayaz'ın da işaret ettiği gibi çok sayıda Memlûk tarihçisi zalim ve kâfir Moğolların zulmünü ortaya koymuşlardır.³²

Eserlerini Anadolu ve İran'da yazan ve İbnü't-Tıktaka ile çağdaş olan Müslüman müverrihler ise bambaşka bir tablo çizmektedirler. Cengiz Han'dan itibaren Moğol tarihini anlattığı eserine *Târih-i Cihângüşâ* (Cihan Fatih Tarihi) adını veren Alâeddin Cüveynî bunun en somut örneğidir.³³ Yukarıda da ismi geçen ve İlhanlılara vezirlik yapmış Reşîdüddin Fazlullah ile Selçukluların hizmetinde bulunan İbn Bîbî (ö. 684/1285'ten sonra) zikredebileceğimiz diğer örneklerdir. Bu üç isim farklı pencerelerden bakarak önemli bir noktanın üzerinde dururlar. Moğollar kaçınılmaz bir gerçekliktir ve onlar karşısında direnmek hatasına düşenler gerçekleşen durumları da göze almış olurlar. İbn Bîbî'nin Alâeddin Keykubad ile dönemin Abbâsî halifesi arasındaki elçi heyetleri hakkındaki anlatımında bu vurgu ön plana çıkar.³⁴ Cüveynî ise Hülâgû'nun Bağdat üzerine yürümesi meselesini anlatırken onu, karşındakine daima fırsat tanıyan, öfkesini dizginleyen ancak bu iyi niyetli tavrına karşılık verilmeyen bir figür olarak resmeder.³⁵ Reşîdüddin ise tarihinde Moğol hanlarını soylu hükümdarlar olarak tarif etmektedir.

Kendi döneminde iki cepheye ayrılmış bu tarihyazımı içinde İbnü't-Tıktaka yukarıda da belirttiğimiz üzere siyasetname ile birleşmiş bir tarih anlatımı sunması, Moğol tarihini anlatmaması, klasik bir İslam tarihi metni gibi başta siyer konuları olmak üzere gerek erken dönem gerekse de geç dönemi de içeren bir bütün olarak değil yalnızca hilafete odaklı bir tarih anlatımı sunması ile ayrı bir yerde durmaktadır. Bu biçimsel özelliklerinin yanı sıra üslubu, yaklaşımı ve tercihleri ile Moğol dünyasının arasında kalmış bir eser olduğunu ifade edebiliriz.³⁶

Fakat onun Şîî olması ve kitabında alıntılıdığı bazı anekdotlar ve özellikle Moğolların Bağdat'a ilerleyişi sürecini anlatırken kullandığı üslup Moğol hayranı olduğu gibi iddialara yol açmıştır. Kimi araştırmacıların İbnü't-Tıktaka'yı Moğolların teveccühünü kazanmak amacıyla eserinde Müslümanların siyasi geçmişini karaladığı ve Moğol idaresini bu sebeple onların üzerinde tuttuğu kanaati hâkimdir. Bu konuda Abbas el-Azzâvî ön plana çıkmaktadır. Azzâvî İbnü't-Tıktaka'nın İslam Tarihine iftiralarda bulunduğunu, Moğol yönetimini İslam yönetiminin üzerinde tuttuğunu ve böylece Moğol idarecilerine yarandığını ifade etmektedir. Bu iddialarını bir adım daha öteye taşıyan Azzâvî İbnü't-Tıktaka'nın eserinin ikinci edisyonu sayılan *Münyetü'l-Fudalâ*'yı bir Müslüman yöneticiye sunduğu için dilini değiştirerek Moğol övgüsünü kaldırdığını ifade etmektedir.³⁷

Ancak bunlar bize göre kısmen aceleci sayılabilecek yorumlardır. Azzâvî asıl metni bugüne ulaşmayan *Münyetü'l-Fudalâ* üzerinden bir değerlendirme yapması anlamsızdır. Diğer taraftan Azzâvî kitapta önceki kaynaklarda geçmeyen ve İbnü't-Tıktaka'nın uydurduğu bir bilginin örneğini

³¹ Mihâcü's-Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakâtü Nâsırî*, neşr. M. Ali et-Türkî, el-Merkezü'l-Kümü li't-Tercüme, Kahire 2012, c.2, s.206.

³² Ayaz, "Erken Dönem Memlûk Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları", c.1, s.262-264.

³³ Alâeddin Cüveynî İlhanlıların uzun süre hizmetlerinde bulunmuş ve Bağdat'ın düşmesinin ardından ölene dek Irak valisi olarak görev yapmıştır. Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c.8, s.140.

³⁴ Harizmşahların ortadan kalkmasıyla Halife Nâsır Alâeddin Keykubad'a durumu bildiren, tedbir alınması gerektiğini ifade eden ve askeri destek talep eden bir elçi gönderir. Alâeddin elçiyi hoş bir şekilde karşılayıp halifenin taleplerine olumlu cevap verse de elçi huzurundan çıktıktan sonra yanında bulunanlara en uygun tedbirin Moğollarla anlaşmak olduğunu ifade eder. Halife savaş gibi ümitsiz bir yoldansa bütün Müslüman sultanların elçilerini kendi elçisiyle buluşturup Moğollara tabiiyet ifade etmelidir. İbn Bîbî, *Ahbarü Selâcikatî'r-Rûm*, neşr. Muhammed es-Sa'îd Cemalüddin, Merkezü'l-Kümü Li't-Tercüme, Kahire 1993, s.131-132.

³⁵ Alaeddin Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.593-595.

³⁶ İbnü't-Tıktaka, *Siyaset Adabı*, çev. Harun Yılmaz, Klasik Yay., İstanbul 2017, s.18-19.

³⁷ Abbas el-Azzâvî, *et-Ta'rif bi'l-Müverrihin ff 'Ahdî'l-Mogul ve't-Türkman*, Şeriketü't-Ticâre, Bağdat 1957, c.2, s.131-132.

vermemektedir. Bu yaklaşımı onun durumunu yaşanan yıkım ve insanların hayatını kökünden etkileyen bir değişimin ve gerçekliğin üzerinden okumak gerekliliğini ihmal etmektedir. Bize göre İbnü't-Tıktaka, Toynbee'nin işaret ettiği yerden, bir tarih soruşturması olduğu düşüncesinden hareketle ele alınacak olursa, Moğol övgüsü, Sünni düşmanlığı ve Şîî taraftarlığı gösteren birtakım yorumlara³⁸ yer verse de esasında o hilafetin bitip gitmesine odaklanmış bir düşündürdür.³⁹ Fakat bunun anlaşılabilmesi için eserde Moğol etkisinin hissedildiği iki anekdotun gözden geçirilmesi gerekmektedir.

İbnü't-Tıktaka'nın eserinde Moğol hâkimiyetinin izlerini görebileceğimiz iki anekdot bulunmaktadır. İlk anekdot, müellifin kitabın ilk bölümünün başında, hükümdarda bulunması gereken vasıflardan akıl ve adaleti zikrettiği yerde bulunmaktadır ve hangi yöneticinin yönetime daha layık olduğu soruşturmasını içermektedir. Meseleyi başlatan Moğol hükümdarı Hülâgû Han'ın alimlerden; adil ve kâfir sultanın mı yoksa zalim ve Müslüman sultanın mı iyi olduğu hususunda fetva vermelerini istemesidir. İslâm Tarihinde o güne kadar örneği görülmemiş bir durum olan, kâfir bir sultanın Müslümanları yönetmesi hakkındaki bu soruya alimler başlangıçta bir fetva vermekten çekinirler. Dönemin Şîî alimlerinden ve aynı zamanda bir nakîb olan İbn Tâvûs (ö. 664/1266) kâfir ve adil olan sultanın daha iyi olduğu yönünde fetva verir. Bunun üzerine diğer alimler de bu fetvaya imza atarlar.⁴⁰ Hülâgû'nun sorduğu soru ve aldığı cevap, İslam siyaset kültürünün köklerine inen bir sorgulamayı ve İslam'ın ilk yıllarından beri varlığını sürdüren anlayışın terk edilebildiğini göstermektedir.

İbnü't-Tıktaka bu anekdotu birinci bölümün başında, hükümdarın sahip olması gereken vasıflardan ikincisi olarak “adalet”i zikrettikten hemen sonra kaydetmektedir. Bu haliyle hükümdarın adaleti konusunda verilen fetvaya İbnü't-Tıktaka'nın da onay verdiği rahatlıkla ifade edilebilir. Nitekim araştırmacı Nâcî et-Tikrîti İbnü't-Tıktaka'nın adaletten söz ederken bu hadiseyi nakletmesi dolayısıyla kâfir de olsa adil sultanın yeğ olduğu görüşüne sahip olduğunu düşünerek, Müslümanları bir kâfirin yönetmesinin caiz olmadığını, Hülâgû'nun yaptığı katliamlarla adil olamayacağını ve fetvayı veren İbn Tâvûs'un önde gelen, bu konuda değerlendirme yapabilecek bir alim olmadığını dile getirmekte ve İbnü't-Tıktaka'yı bu rivayeti adalet meselesinin örneği olarak kullandığı için Şuûbiyye düşüncesini taşımakla eleştirmektedir.⁴¹

İkinci anekdot ise halifenin dünyadaki yerine dairdir. Hülâgû Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Halife Müsta'sım'ı öldürmek ister. Alimler eğer halifeyi öldürürse âlemin düzeninin bozulacağını, güneşin tutulup yağmurların kesileceğini ve bitkilerin yetişmeyeceğini söylerler. Hülâgû bu uyarı karşısında korkar ancak müellifin ismini zikretmediği bir alime görüşünü sorar. İsmi verilmeyen bu alim,⁴² halifenin öldürülmesinden dolayı bahsedilen felaketlerin gerçekleşmeyeceğini, şayet böyle bir durum söz konusu olsaydı bu anlatılanların Hz. Ali öldürüldüğünde gerçekleşmesi gerektiğini ifade eder. Ona

³⁸ Neredeyse bütün Sünni tarih eserlerinde Bağdat'ı düşüşünün faturası son Abbâsî halifesinin veziri İbnü'l-Alkamî'ye kesilmektedir. Bu durum 7/13. yüzyıl-da yazılmış eserlerden itibaren böyle görünmektedir. Onu Moğollar gelmeden birkaç yıl evvel Bağdat'ta Şiîler ve Sünniler arasında yaşanan bir gerilimden ötürü kin gütmek, Moğolları davet etmek, hilafet askerlerinin sayısını azaltarak savunmayı zayıflatmak gibi suçlarla itham eden çok sayıda müellif bulunmaktadır. Ancak Hançabay'ın araştırmasında tespit ettiği üzere vezirin doğrudan bir suçlu olarak itham edilmesi zayıf bir temele dayanmaktadır ve İbnü't-Tıktaka'nın onu savunur gibi görünen satırlarında objektif bir bakışın izleri bulunmaktadır. Bkz. Halil İbrahim Hançabay, “Abbâsîlerin Son Veziri İbnü'l-Alkamî (ö. 656-1258) ve Moğollarla İlişkisi”, *Tarih Dergisi*, 2020/2, sy.72, s.58-69.

³⁹ James Kritzeck, “Ibn Al-Tiqtaqa and the Fall of Baghdad”, *The World of Islam; studies in honour of Philip K. Hitti*, ed. James Kritzeck-R. Bayly Winder, St. Martin's Press, London 1959, s.182-183; Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası*, s.82.

⁴⁰ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 23.

⁴¹ Tikrîti, “Kitâbü'l-Fahrî f'l-Edebi's-Sultaniyye li İbnü't-Tıktaka”, s. 58.

⁴² Burada ismi verilmeyen alimin Nasîrüddin et-Tûsî olabileceği iddia edilmektedir. Reşîdüddin Hülâgû'ya halifeyi öldürdüğü takdirde kötü şeylerin olacağını söyleyen kişinin Hüsameddin Münecim olduğunu ve itiraz edip cevap verenin ise Nâsîreddin et-Tûsî olduğunu kaydetmekte ve bazı detayları farklı olmak üzere İbnü't-Tıktaka'nın aktardığına yakın bir münazarayı anlatmaktadır. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârîh (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka vd., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.37-38.

göre Hz. Ali, halifelerin en hayırlısı olduğu halde bu felaketler gerçekleşmediyse, dedeleri onu ve Hz. Hüseyin'i öldüren bu halifenin öldürülmesi de bir felakete yol açmaz.

İbnü't-Tıktaka, bu yorumu yapan alimin diğer alimlerden gördüğü tepki karşısında verdiği ilginç cevabı da aktarmaktadır. Bu alim, halifenin öldürülmesi hususunda Hülagû'yu teşvik eden sözlerinden dolayı özür dilerken söylediklerinin hakikat olduğu iddiasından vazgeçmez. Hülagû'yu "korkudan arındıran" sözlerinden dolayı pişman olduğunu ve onun heybetinden korktuğu için "gerçeği" söylediğini ifade eder. Dolayısıyla özür dilerken de bu fetvayı yalan söyleyemediği için vermek durumunda kaldığını vurgulamış olur. Fetvanın kendisine göz atacak olursak hilafete yüklenen ve onu yeryüzünün en temel siyasal gerçekliği olarak gören anlayışı iptal ettiği açıktır. Bu fetva bütün hilafet tarihini yekpare olarak görüp Hz. Hüseyin'i öldürenleri Abbâsî halifesinin dedeleri saymakta ve hem onun hem de babası Hz. Ali'nin öldürülmesi sonrası kutsanacak bir yapının kalmadığını işaret etmektedir. Nitekim Hülagû, İbnü't-Tıktaka'nın ifadesi ile hilafetin bütün izlerini siler. Halifenin hizmetkarlarını huzurunda toplayıp artık kendisine hizmet edeceklerini söyleyip hilafet alametlerini taşımayacaklarını ve kalplerinden halifenin ismini silmeleri gerektiğini buyurur.⁴³

İsmi anılmayan alimin bu yaklaşımı hilafetin en başından itibaren önemli bir meşruiyet krizinin olduğunu ihsas ettirmektedir. Müellifin tarih anlatımına da sinen bu kriz kitabın ikinci kısmında halifeler ve vezirler anlatılırken kendini göstermektedir. Müellif Alioğullarının isyanlarını, Kerbela ve Harre vakalarını ve ehl-i beytten ileri gelenlerin öldürüldüğü hadiseleri ayrı fasıllar halinde sunmaktadır. Bunun önemi kitabın bir tarih özeti olması ve İslam Tarihinde anlatılan pek çok hadiseye yer vermemiş olduğu düşünüldüğünde anlaşılmalıdır. İbnü't-Tıktaka'nın konu seçimlerini bu şekilde yapmasının sadece Şiîliği ön plana çıkararak bir tarihçilikten ibaret olmadığını, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere İslam Tarihi hakkında farklı açılımlar sağladığını ifade etmeliyiz.

EL-FAHRİ VE SİYASET DÜŞÜNCESİ

Kâfir sultanın adil olabileceği ve halifenin öldürülebileceği⁴⁴ hakkındaki iki fetva Moğol gerçekliğinin İslam tarihine ayağını bastığı iki temel noktayı işaret etmektedir. Bunları hükümdarın vasıflarını anlattığı bölümde kaydetmesi ise İbnü't-Tıktaka'nın bu gerçekliği siyasetin zemini olarak gördüğüne işaret etmektedir. Nitekim İbnü't-Tıktaka eserinde dinî ve dünyevî iktidara ilişkin teorik meselelere girmeyeceğini; insanların yönetiminde, ahlakî durumların ıslahında istifade edilecek kuralları anlatacağını beyan etmektedir.⁴⁵ Onun bu tercihi yitip giden hilafetle birlikte Müslüman düşünürlerin siyaset hakkındaki belli başlı hükümlerinin de anlamsızlaştığı bir vasatta gerçekleşmektedir.

Yukarıda Cüzcânî'nin Moğollar'ın hükmüne tâbi olmayı kâfirlerin tasallutu altına girmek olarak ifade ettiğini aktarmıştık. Bu meselenin anahtar ifadesi de budur. Müslüman siyasetname geleneğine yansıdığı şekliyle Moğollar gayri meşru yöneticiler olarak görülmüşler, zulüm ve keyfi idare ile özdeşleştirilmişlerdi.⁴⁶ Adalet kavramı kimi eserlerde doğrudan Moğol zulmünün ortadan kaldırılması

⁴³ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 139-140.

⁴⁴ Şüphesiz halifeler geçmişte de öldürüldüler ancak bunlar onlarla Müslüman sultanlar ve devlet ricali arasında bir çekişmenin sonucu ve dilde inkâr edilen eylemlerdi. Ancak burada bir kâfir sultan açıktan Müslüman ulemeden kendisinin halifeyi öldürmesini dolayısıyla hilafeti yıkmasını onaylamalarını istemektedir.

⁴⁵ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 23.

⁴⁶ İlker Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetnâme-Nasihatnâme Türünde Siyaset Tasavvuru", *İslam Siyaset Düşüncesi (Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan)*, ed. Lütfi Sunar-Özgür Kavak, İlem Kitaplığı, Ankara 2018, s.228-229.

ile somutluk kazanmıştı ki burada Moğol zulmü yalnızca orduların şehirleri yakıp yıkması yahut insanları katletmesi değil doğrudan Moğol yasasının varlığıydı.⁴⁷ Moğolların idaresini kabul etmek bir ülkenin onların “İl”i olması ve sahip olduğu şer’î-siyasi nizamın üzerinde Cengiz ve torunlarının inşa ettikleri yasayı kabul etmesi anlamına geliyordu. Moğol yasasını zorlu kılan husus her şeyden önce kâfir bir hükümdarın Müslüman hâkimleri yargılama hakkına sahip olması, Moğollara il olmuş bölgelerde şeriatın ikinci plana düşmesi idi.⁴⁸ Bu yönüyle Moğol istilası siyaset düşüncesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde Moğol tehdidi altında yaşayan ve Moğollarla beraber ortaya çıkan sorunlara cevap arayan çalışmalar siyaset düşüncesi sahasında boy gösterdiler. Moğol işgali tehlikesinin gölgesinde sancılı yıllar geçiren Dımaşk’tan iki alim İbn Cemâa ve İbn Teymiyye’nin eserleri İbnü’t-Tıktaka ile aynı zamansal sürecin ürünü sayılabilirler.⁴⁹ Bu iki isim siyaset sahası ve şeriat arasındaki ilişkiyi kuran teorik çerçeveyi korumaktadırlar. İbnü’t-Tıktaka gibi artık hilafetin bulunmadığı bir dünyaya konuşan bu iki metnin ondan farklı olarak “olması gereken” üzerinde durdukları görülmektedir.⁵⁰ Buna karşın İbnü’t-Tıktaka hükümdara kim olduğu, hangi hukukî düzen içinde bulunduğu gibi durumlara bakmaksızın iktidarını ayakta tutacak ilkeler ve bir yönüyle taktikler dizisi sunmaktadır.⁵¹ Bu durumun en açık ifadesi hilafetin artık yönetim sistemi olarak geçerliliğinin kalmadığı bir dünyada Moğollara siyaset teorisi anlatamayacak olan⁵² İbnü’t-Tıktaka’nın bunun yerine son derece pratik, hükümdarın gayretini artıran, aklını kuvvetlendiren⁵³ bir eser kaleme almayı tercih ettiğidir. Şayet müellif Şîî eğilimleri vardıysa bile imamet gibi bir bahsi dahi açmayarak geçmişin dünyasıyla temelli vedalaştığını göstermiş olmaktadır. Yani İbnü’t-Tıktaka sadece Sünnilerin hilafetinden değil Şîî düşüncenin teorisinden de vazgeçmiş görünmektedir.

İmamet teorik düzeyde anlatılmamış olması metinde Şiiliğin vurgulanmadığı anlamına gelmemektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bir özet çalışması olan kitapta müstakil bir fasıl ayrılan

⁴⁷ İlker Kömbe Se’âlibî’den başlayarak sırasıyla Keykâvus, Gazzâlî, Şeyzerî gibi isimlerin adaleti tanımlarken içinde buldukları dünyada giderilmesi gereken zulmü somut bir şekilde tanımlayarak bu zulmün giderilmesini adaletin karşılığı olarak ortaya koyduklarını ifade etmektedir. Sirâceddin Urmevî’nin (ö. 682/1283) ise bunu doğrudan Moğol örfünün ve zulmünün ortadan kaldırılması şeklinde tanımladığını aktarmaktadır. İlker Kömbe, “İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetnâme-Nasihâtname Türünde Siyaset Tasavvuru”, s.232-233.

⁴⁸ Spuler Moğol yasasının oluşması sürecini anlatırken, Müslüman beldeleri elinde tutan İlhanlılarda, Gazan Han’a kadar devletin insanları şeriata uymakla yükümlü tutmadığını ifade etmektedir. Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.410-411. Han’ın sarayındaki büyük mahkeme hem Moğol devlet ricalinin hem de tâbi devletlerin ricalinin yargılanabildiği ya da başvurabildikleri bir makam olarak Moğol tahakkümü altındaki bölgelerde İslam şeriatından başka bir hükümle yargılanmaları anlamına gelmektedir. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.416. Nitekim Moğollara boyun eğme, onların il olma çağrısını kabul etme yukarıda İbn Bibî’den aktarılan anekdotun detaylarında yer bulmaktadır. İl olmak ve hilafetin düşüşü arasındaki durumu vurgulayan önemli bir anekdot ise Reşidüddin tarafından nakledilmektedir. Bu anekdotta eski bir Harizm soylusunun Moğollara itaatten başka çözüm yolu olmadığı iddiası ve halifeyle bağlı bir komutanın onu devirmeye hiçbir gücün yetmeyeceği cevabını verdiği aktarılan hazin sonuca da güçlü bir gönderme bulunur. Bkz. Reşidüddin, *Câmi’u’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s.40.

⁴⁹ Moğol sonrası dünyada siyasetname geleneği içindeki yerleri ve haklarındaki tartışmalara dair bilgi için bkz. Hızır Murat Köse, “İslam Siyaseti Düşüncesi-nin Temelleri -Bir Giriş Denemesi-”, *İslam Siyaset Düşüncesi*, s.33-35; Haluk Alkan, “İslam Siyasi Düşüncesinde Otorite Kavramı”, *İslam Siyaset Düşüncesi*, s.111.

⁵⁰ Her iki metnin içeriği incelendiğinde İbnü’t-Tıktaka’nın ele almaktan kaçındığı teorik meselelerin ön planda olduğu görülecektir. İbn Teymiyye’nin *es-Siyâsetü’ş-Şer’iyye*’si bir idarecinin uyması gereken fikhî hükümleri, insanların tâbi olması gereken kuralları konu alırken; yönetim, maliye, mer’î hukuk hakkında bahisler açmakta ve yöneticilerin adalet, liyâkat bakımından taşınması gereken hususiyetleri ele almaktadır. İbn Teymiyye için adaletin temel vasfı şeriatın koyduğu hadlerin uygulanmasıdır. Bkz. İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü’ş-Şer’iyye fi İslâhî’r-Râ’î ve’r-Ra’iyye*, neşr. Ali b. Muhammed el-’Umran, Dâru ‘Âlimi’l-Fevâid, Mekke 1429, s.83-99. Bu yönüyle İbnü’t-Tıktaka’dan keskin bir şekilde ayrılmaktadır.

⁵¹ Eserin ilk bölümünde bulunan bir fasıl bu anlamda dikkat çekicidir. Bu fasılda İbnü’t-Tıktaka’nın Türk düşünürlerden aktardığı ve emirlerde/komutanlarda bulunması gereken on özelliği hayvanlara teşbihle ifade eden bir söz yer almaktadır. Aslanın cesareti, domuzun hücumu, tilkinin kurnazlığı, köpeğin sabrı, kurdun yağması, turnanın savunması, horozun cömertliği, tavuğun şefkati, karganın sakinması ve ta’rûnun gürbüzlüğü (Horasan’da bulunan bir yük hayvanı) bu özelliklerdir. İbnü’t-Tıktaka, *Kitâbü’l-Fahrî*, s.62. Kitaptaki bu alıntı ve benzeri kısımlar araştırmacı Nâcî el-Tikrîti’yi İbnü’t-Tıktaka ile İtalyan filozof Nicolo Machiavelli arasında bir bağlantı kurmaya teşvik etmiştir. Tikrîti, “Kitâbü’l-Fahrî fi’l-Edebi’s-Sultaniyye li İbnü’t-Tıktaka”, s.66-69.

⁵² Tikrîti, “Kitâbü’l-Fahrî fi’l-Edebi’s-Sultaniyye li İbnü’t-Tıktaka”, s. 58.

⁵³ İbnü’t-Tıktaka kitabına yazdığı mukaddimede bu eseri birkaç özelliği ile ön plana çıkarmaktadır. Bunlar eserin yalnız bir dille yazılmış olması, hikmeti ve gayreti ön plana çıkarması ile insanların zekasını keskinleştirmesidir. Müellif bu hususiyetleri insanların çokça okuduğunu beyan ettiği birtakım kitaplarla kıyas içinde ifade etmektedir. İbn Sinâ’nın *el-Kanûn’u* dilinin fazla belağatlı olması, *Kitâbü’l-Hamâse* ve *Makamât* (Harîrî) ise insanları hikmetten uzaklaştırdıkları ve dilencilik gibi gayretten uzak vaziyetleri teşvik ettikleri şeklindeki değerlendirmeler İbnü’t-Tıktaka tarafından eleştirilmektedir. Müellif eserini bunların yerine okunması ve ezberlenmesi gereken bir eser olarak takdim etmektedir. İbnü’t-Tıktaka, *Kitâbü’l-Fahrî*, s. 20-21.

az sayıdaki olaylar arasında Şîî tarihini⁵⁴ inşa eden hadiseler ön plandadır. Fakat müellif, kitabın mukaddimesinde tarafsızlık ilkesini hatırlatacak şekilde, kitabını adalet ve hak ile yazdığını, hevasının sultanından sakındığını ve kökenlerini bu yazım faaliyetine karıştırmayacağını ifade etmektedir.⁵⁵ Rosenthal müellifin kendisi hakkındaki bu iddiasını teyit ederek onun Hz. Ali soyundan gelen birisi olarak tarafsız davrandığını belirtmektedir.⁵⁶ Bunu Kritzeck de doğrulamaktadır ve kitabın beklenenden daha az bir Şîî yaklaşımı taşıdığını ifade etmektedir.⁵⁷

Müellifin tarafsızlığı kullandığı üslup itibariyle tartışmaya açıktır. Özellikle üçüncü asırda ve sonrasında görebileceğimiz, aynı olayla ilgili birbirinden farklı kanaatleri besleyecek rivayetlerin birlikte aktarılması tekniği bu eserde mevcut değildir. İbnü't-Tıktaka anlattığı hadiselerde olayların sebepleri, aktörlerin rolleri gibi durumları belirleyen farklılıkları zikretmemektedir. Bunun yanı sıra üslubu itibariyle açık hüküm ifade eden cümleler kurmaktadır. Sözelimi ilk kısımda hükümdarın bir vasfı olarak Allah'tan korkması bahsini ele alırken Harun Reşid'i örnek vermektedir. Harun Reşid'in Allah'tan korkmayan bir hükümdar olduğunu açıkça ifade ederken bunun göstergesi olarak Alioğullarını öldürmesini kaydetmektedir.⁵⁸ Kitabın ilk kısmında yer alan bu ifadeyi Harun Reşid'in hilafetini anlattığı fasılla karşılaştırdığımızda ilginç bir sonuç çıkmaktadır. Çünkü fazilet sahibi, alim bir kişi olarak sunduğu Harun Reşid'i günde yüz rekât namaz kılan, kendisini ahirete karşı uyarın kişi karşısında göz yaşlarına boğulan ve haccı çokça önemseyen bir halife olarak anlatmaktadır.⁵⁹

Benzer bir karşıtlığı Halife Seffah'ın anlatıldığı fasılda da görebiliriz. İbnü't-Tıktaka, Seffah'ı cömert, halim, akıllı, kemal ve hayâ sahibi ahlakı güzel bir zat olarak andıktan hemen sonra onun Emevî ailesinin kimi üyelerini bir yemek davetinde öldürmesini vahşet dolu bir tablo eşliğinde anlatmaktadır. Öyle ki Seffah'a dair anlattığı tek hadise Ümeyyeoğullarının katledilmesi ve hatta mezarlarının dahi açılarak onların kökünün kazınmasında haddin aşılmasıdır.⁶⁰ Hükümdarları hem yüksek meziyetlerle anlatıp hem de onların hayat hikâyesinde ön plana bu gibi hadiseleri yerleştirmek, onların yüksek meziyetleri ile kanlı icraatlarını birlikte anmak bir okuyucu tarafından tutarsızlık olarak algılanabilecektir. Dolayısıyla buradaki tarafsızlığın bir konuda en adil anlatımı tercih etmek ya da tarihin doğası gereği farklı ihtimalleri zikrederek *Allahu a'lem* demek olmadığını belirtelim. Buradaki tarafsızlık hem iyilikleri hem de kötülükleri en belirgin bir şekilde zikretmek olarak değerlendirilmelidir.

Metnin hitap ettiği hükümdara geçmişten getirdiği örneklerde bu yönüyle çift boyutlu bir durum söz konusudur. Konu hükümdarlık hakkında bir örneklik ortaya koymak olduğunda pek azı hariç anlatılan kişi hakkında kaydedilmiş güzel vasıflar muhakkak zikredilmektedir. Ancak konu hilafet

⁵⁴ Şîî imamların öldürülmesi, Kerbelâ, Fıhâ savaşı gibi örnekler metinden takip edilebilir. Ayrıca yeri geldiğinde ehl-i beytin hilafete layık olduğu vurgusu da metinde kendini göstermektedir. Ömer b. Abdülaziz'in Hz. Ali'ye minberlerden hakaret etmeyi yasaklaması hakkında anlattığı anekdotta halifenin babası Abdülaziz oğlu Ömer'e dikkat çekici bir uyarıda bulunmaktadır. Eğer Hz. Ali hakkında bildiklerini insanlar bilseler Ümeyyeoğullarının değil Hz. Ali'nin çocuklarının başlarında olmalarını isteyeceklerini söylemektedir. İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 129.

⁵⁵ "وأخرج من حكم المنشأ والمرى" İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 20. Bu ifadeyi müellifin aile bağlarını tarih yazımına karıştırmayacağı şeklinde tercüme etmek uygun görünmektedir. İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî (Devlet İdâresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 23.

⁵⁶ Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 56.

⁵⁷ Kritzeck, "Ibn Al-Tiqtaqa and the Fall of Baghdad", s.164.

⁵⁸ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 25-26.

⁵⁹ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 192-193.

⁶⁰ İbnü't-Tıktaka halifeleri ve dönemlerini anlatırken önce ilgili halifenin kişiliğine dair bilgiler verip ardından dönemindeki önemli hadiseleri nakletmekte ve ardından o halifenin vezirlerinden bahsetmektedir. Seffah'la ilgili anlatımda ise yukarıda bahsedildiği şekilde kişiliği ve Ümeyyeoğullarını katletmesi anlatıldıktan sonra onun döneminde vezirlik yapan kişilere dair haberler kaydedilmektedir. İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 148-149.

tarihini inşa etmek olduğunda kötü hadiseler de en çarpıcı detaylara sahip versiyonları ile anlatılmaktadır. Bunun, eserin kendisine takdim edildiği Fahreddin İsa'nın durumuyla bir ilişkisi olduğu düşünülebilir. Kendisi hakkında ulaşabildiğimiz sınırlı bilgiler iki farklı karakteri bir şahısta mezcetmektedir.⁶¹ Müellifin güçlü ifadelerle övdüğü vali⁶² hakkında iki kaynakta geçen bilgiler tam da Harun Reşid bahsinde karşılaştığımız tabloya sahiptir.

Dönemin en önemli kaynaklarından İbnü'l-Fuvatî ve Reşîdüddin Fazlullah, vâli Fahreddin İsa b. İbrahim hakkında birbirinden farklı detaylar aktarmaktadırlar. İbnü'l-Fuvatî, Fahreddin'i, alimleri himâye eden iyi bir yönetici olarak zikretse de onun vahşi bir şekilde öldürüldüğünü nakletmektedir.⁶³ Reşîdüddin ise onun alimlerle ilişkisi hakkında bir bahis açmadan Gazan Han'ın emriyle öldürüldüğünü kaydetmektedir.⁶⁴ Buradan çıkan tablo Fahreddin İsa'nın hem alimleri himaye eden, yüksek meziyetlere sahip bir kişi hem de insanların zulmünden şikâyet ettiği ve bundan dolayı vahşice öldürülen bir idareci olabileceğidir. Kanaatimizce özel olarak Fahreddin İsa'nın ve genel olarak Moğolların tarihsel tecrübesi yukarıda örneğini sunduğumuz üzere onların nezdinde adalet ve zulmün birbirine karıştığı ve her iki durumun da müellif tarafından bir hükümdarda görülmesi mümkün olan bir tarih anlatısını inşa etmesine zemin hazırlamıştır.

Eserin ilk kısmıyla ilgili zikredeceğimiz son bahis bu zulüm algısının arka planını bize göstermektedir. Bu bahiste müellif hangi hükümdarın daha üstün olduğu sorgulanmaktadır ve bu sorgulama “güçlü ve zalim bir hükümdar mı yoksa zayıf ve muktesid bir hükümdar mı daha üstündür” sorusu üzerinden yapılmaktadır. Sorunun cevabı güçlü ve zalim olan şeklindedir. Müellif bu cevabını, zalim ancak güçlü olan hükümdarın ülkesinde sadece kendisinin zulmedeceği ancak başkalarının o ülkenin halkına dokunamayacağı ifadesiyle temellendirmektedir. Muktesid olan hükümdar her ne kadar zulmetse de zayıflığı sebebiyle ülkesini düşmanların atlarının ayakları altında çiğnetecektir.⁶⁵ Görülüyor ki İbnü't-Tıktaka'nın dünyasında güçlü ve zulmetmeyen bir hükümdar tasavvuru yoktur. Bu, Ahmet Okumuş'un ifadesiyle fiilî durumun düşüncesiyle sınırladığı bir durumdur.⁶⁶

Böylece İbnü't-Tıktaka'nın tarihçiliği ve genel anlamda devlet meselesine nasıl baktığını, bunu hangi amillerin belirlemiş olabileceğini gördük. Karşımızda içinde bulunduğu vasatın, Moğol dünyasının pratiğini inşa etmeye çalışan, hilafeti geçmişte kalmış bir tecrübe olarak gören⁶⁷ ve yeni düzen içinde kurumlar, ilkeler yerine hükümdarı dengeli bir noktaya taşımaya çalışan bir anlayış durmaktadır. Zulmün ve adaletin iç içe geçirildiği bu gerçeklikte hükümdar ilme, güzel vasıflara çağrılmaktadır. Ancak tarih boyunca düzenin hep zulümle iç içe gittiği bir okuma bu güzel vasıfların anlatımına paralel olarak kaydedilmektedir.

⁶¹ Tülay Yürekli, “İlhanlılar Döneminde Musul'da Siyasi ve Ekonomik Durum”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 2013, sy.50, s. 229.

⁶² İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 13-14.

⁶³ İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'i'l-Âdâb fi Mu'cemi'l-Elkâb*, neşr. Muhammed el-Kazım, Müessesetu't-Tabâ'ati ve'n-Neşr Vezâreti's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-İslâmî, Tahran 1997/1417, c. 3, s.103-104.

⁶⁴ Gazan Han'ın Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia'ya tayin ettiği ve el-Melikü'l-Mansur unvanı verdiği Necmeddin'e Musul'a gittiğinde halkın zulmünden şikâyetçi olduğu Fahreddin en-Nasranî'yi öldürmesi emredildi. Necmeddin onu naibi yapacağını söyleyerek kandırdı ve günler sonra öldürdü. Reşîdüddin Fazlullah el-Hemedânî, *Câmi'u't-Tevarîh -Târîhi Çazan Han-*, çev. Fuad Abdulmu'tî es-Sayyad, ed-Darü's-Sekafiyeti li'n-Neşr, Kahire 2000, s. 183.

⁶⁵ Güçlü ifadesi kahir “القاهر”, zalim ifadesi ise “العسوف/asûf” kelimesinin tercümesidir. Zayıf kelimesi Arapçadaki kullanımı Türkçedeki kullanımı ile aynıken tutumlu ifadesi ise “المقتصد/el-muktesid” kelimesinin tercümesidir. Kelimenin kullanımları dikkat çekicidir. Söz gelimi güçlü ve zalim hükümdar aslında gücü kahredici olan ve acımaksızın zulmeden, kıyıcı ve adaletsiz hükümdardır. Bu ifadeler hangi hükümdar daha efdaldir sorusunu tarihin içinde somut karşılığı Moğollar olacak şekilde cevaplanmaktadır. İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 70.

⁶⁶ Okumuş'a göre Moğol sonrası İslam dünyasında siyaset-felsefe alanı bu durumun örnekleri ile doludur. Ahmet Okumuş, “İslam Siyaset Düşüncesinde Siyasal Nerede Aranmalı”, *İslam Siyaset Düşüncesi (Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan)*, s.378-379.

⁶⁷ Kritzeck, “Ibn Al-Tiqtaka and the Fall of Baghdad”, s.183.

EL-FAHRİ'DE HİLAFET

DEVLET VE MÜLK

Çalışmamızın bu bölümünde İbnü't-Tıktaka'nın tarihsel bir tecrübe olarak hilafeti nasıl okuduğuna ilişkin konulara yer vereceğiz. Metinde yer alan ve Râşid Halifeler, Emevîler ve Abbâsîler hakkındaki değerlendirmeler bu bölümün temelini oluşturacaktır. Halifelerin anlatıldığı bölümlerden de yeri geldiğinde atıflarda bulunacağız. Ancak bahsi geçen konuları ele almadan önce müellifin devlet kelimesini nasıl kullandığına dikkat çekmek istiyoruz.

İbnü't-Tıktaka Moğolların doğu İslam dünyasına hâkim olmalarından önce Müslümanların yönettiği devletleri İslam Devletleri olarak isimlendirmektedir. Bu isim altında Râşid Halifeler, Emevîler, Abbâsîler, Büveyhîler, Fatımîler, Selçuklular ve Harizmşahlar'ı birer devlet olarak zikreder.⁶⁸ Ancak burada devlet katmanlı bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir tarafta hilafeti taşıyan üç devlet vardır. Râşid Halifeler dönemi için “ed-Devletü'l-Erbi'atu,⁶⁹ Emevîler dönemi için ed-Devletü'l-Emevî,⁷⁰ Abbâsîler dönemi için “ed-Devletü'l-Abbâsî”⁷¹ terkiplerini kullanmaktadır.

Hilafetin farklı aşamalarını karşılayan devlet ifadesi diğer taraftan günümüz siyaset kültüründe kullanılan hükümet/iktidar kavramlarının karşılığı olarak son derece esnek bir şekilde kullanılmaktadır. Bunun en belirgin örneği ise “ed-Devletü'l-Bermekî”⁷² terkidir. Yukarıdan itibaren hilafet tarihinde hepsi ayrı bir “devlet” olarak da algılanabilen; Râşid Halifeler, Emevîler, Abbâsîler için devlet ifadesinin kullanımı özel bir hususiyet göstermeyebilirken Bermekîlerin benzer bir şekilde anılması önemli bir anlam alanı açmaktadır. Bermekî ailesi bilindiği üzere Harun Reşid tahta çıktıktan sonra neredeyse bütün devlet yönetimini ellerine almışlardı. Bunun anlamını ve boyutlarını görebilmek için ilk dönem tarihçilerimizin geniş anlatımları ve tasvirleri, edebi bir zevkle de okunabilir. Abbâsî devleti varken Bermekîlerin sahip oldukları iktidarın da “devlet” olarak anılması ile görüyoruz ki var olan yapı içinde daha geniş bir ifadeyle mührü elinde bulunduranların yönetimi bir devlet olarak ifade edilmektedir. Bu şekliyle devlet ifadesi tarihe damga vurmuş büyük siyasi yapıları, hanedanları ifade ettiği gibi bir kişinin yahut ailenin yönetimde gücü elinde tuttuğu sürecin adı da olabilmektedir.⁷³

Devlet ifadesinin kişilere ve ailelere özel bir iktidarı çağrıştıran bu anlamının yanında aynı mecrada bir başka kelime, “el-mülk” ön plana çıkmaktadır. İslam siyaset düşüncesinde önemli bir yere sahip olan bu kavram temelde hükümdarlık ya da yönetim ifadesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Ancak biçimi, meşruiyet kaynağı ve hâkimiyetinin dayanakları itibariyle siyasetname geleneği içinde farklı biçimlerde tasnif edilmiştir.⁷⁴ *el-Fahrî*'de yer alan biçimiyle daha çok bir tarihsel siyasi miras anlamı kazanan mülk ifadesi aynı zamanda coğrafi bir çerçeveye de oturtulmaktadır.

İbnü't-Tıktaka Sâsânî devletinin ortadan kalkması ile “el-mülk”ün Müslümanlara geçtiği ifadeyle bize bunu göstermektedir. Müellif bu durumu mülkün Farslardan Araplara geçişi⁷⁵ şeklinde ifade etmektedir. Râşid Halifeler devleti sona erdiğinde müellifin ifadesiyle Emevî devleti bu mülkü teslim

⁶⁸ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 34-38.

⁶⁹ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 79.

⁷⁰ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 109.

⁷¹ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 137.

⁷² İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 197.

⁷³ Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Köni, Kapı Yayınları, İstanbul 2007, s. 5.

⁷⁴ İbnü'l-Mukaffâ'dan başlayarak İbn Haldun'a kadar önemli belli başlı siyasetname yazarlarının mülk tasnifleri için bkz. İlker Kömbe, “İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetnâme-Nasihâtname Türünde Siyaset Tasavvuru”, s.218-222.

⁷⁵ “نقل الملك عن فارس إلى العرب” İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s.81.

aldı.⁷⁶ Büveyhî devletinin de bu mülkü temellük ettiği ifade edilmektedir.⁷⁷ Bu gibi detaylar hilafetin devletlerinin ve mülkünün, İbnü't-Tıktaka tarafından tek bir tarihsel blok olarak algılandığına işaret etmektedir. İbnü't-Tıktaka'nın, bu tarihsel bloğun mülkü Farslardan devraldığını ifade ederek İslam Devletlerini, Fatimî istisnası ile, Irak-İran coğrafyası zemininde, Moğolların hâkimiyet alanı dâhilinde gördüğü iddia edilebilir. Emevîleri de bu mülkün bir parçası saymakta, onların Şam'da yerleşik olmaları durumuna rağmen siyasal temeli İlhanlı coğrafyasına aktarmaktadır. Nitekim Abbâsîlerin Irak merkezli olmaları ve Moğolların hâkimiyeti onların elinden almış olmalarının bunda etkili olduğu söylenebilir.

Hilafet dünyasının temelini oluşturan mülkün devletler arasındaki geçişi bağlamındaki anlatımlar *el-Fahrî*'de dikkat çeken yerlerdendir. Gerek Farslardan Araplara geçişi gerekse de Abbâsîlerin mülkü Emevîlerden devralması anlatımlarında müellif tarihî şartları, mücadeleleri ve yaşanan hadiseleri stratejik olmayan bir yaklaşımla ele alarak tamamıyla bir kader meselesi haline getirmektedir. Mülkün Araplara geçişinin işaretleri olan bir dizi mucizevi olayın aktarıldığı bu anlatımda Müslümanların dirayetine değinilse de bu dirayet neler başardığı değil Allah'ın şartları hazırlayarak bu devri gerçekleştirdiği vurgusu ön plana çıkmaktadır.⁷⁸

Mülkün Emevîlere geçişinde ise son derece sade bir anlatım söz konusudur. Emevîlerin iktidarı devralışları Farslar için anlatıldığı gibi bir süreçle değil; müellifin dedesi Hz. Hasan'ın, bizlerin bilmediği ancak kendisinin bildiği sebeplerle, hilafeti onlara teslim etmesiyle gerçekleşti. Böylece Emevîler mülkü teslim alan ikinci devlet oldular.⁷⁹ Ancak Abbâsîlere sıra geldiğinde tekrar ilk anlatıma dönülüyor ve Abbâsî davetinin yine Allah'ın hazırladığı koşullarla Emevîleri mağlup ettiği anlatılmaktadır. Bu anlatımda Abbâsî daveti için savaştan Ehl-i beytin rolünün de vurgulandığını ve Abbâsîlere nasip olan gücün ehl-i beyt için tüm imkânsızlıklarla savaştan insanlar eliyle gerçekleştiğine dikkat çekildiğini söyleyebiliriz.⁸⁰ Müellif bu haliyle mülkün iki noktada ilahi iradeyle elden ele geçtiğini kaydetmektedir. Mülkün dedesi Hz. Hasan'ın elinden çıkışını bir sır perdesi ardında gizleyen İbnü't-Tıktaka, Farslar ve Emevîlerin elinden çıkışını İslam ve Şiilik bağlamında büyük tarihsel olaylar olarak görmektedir. Konu Moğollar bağlamında değerlendirilecek olursa mülkün son mirasçısı Abbâsîler'in kendi başarıları değil Allah'ın şartları onlar lehine çevirmesi ile elde ettikleri vurgusu mülkün onlardan çıkışının da gayet bu takdirle gerçekleştiği anlamını taşımaktadır.⁸¹

⁷⁶ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 109.

⁷⁷ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 279. Abbâsî devletinin Büveyhîler gelmeden önce yaşadıkları emîrül-ümerâlık tecrübesi İbnü't-Tıktaka tarafından kısa bir şekilde ele alınmaktadır. Büveyhîlerin yönetimi ele geçirmesi temellük ifadesi ile anılırken emîrül-ümerâlığın idareyi üstlenmesi anlamında “وكلفه تدبير المملكة” ibaresi kullanılmaktadır. Bu ibareler iki durumun yapısal olarak birbirinden farklı olduğuna işaret etmektedir. Büveyhîlerin mülkün idaresini ele geçirmesi emîrül-ümerâlıktan daha köklü bir geçişi işaret etmektedir. İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 274.

⁷⁸ Kisra'nın evyanının sarsılması, bazı şerefelerin çökmesi, Zerdüşterin bin yıldır yanan ateşinin sönmesi, bir Zerdüş mûbedânının rüyasında devlerin Dicle'yi geçip İran'a yayıldığını görmesi vb. hadiseler anlatılmaktadır. Bu anlatımların en başında ise Allah'ın bir şeyin olması murat ettiğinde ona sebepler yarattığı vurgusu vardır. Farsların ünlü komutanlarının savaşta ölmesi, tahta Yezdicer'din çıkmasıyla başlayan kargaşa, meşhur Sâsânî komutanı Rüstem'in rüyası ve benzeri durumlar anlatımda ağır basmaktadır. İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 81-82.

⁷⁹ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 109.

⁸⁰ Müellifin bu süreci anlatırken o sırada Abbâsî davetinin imamı olan İbrahim b. Ali hakkında yaptığı değerlendirmeler dikkat çekicidir. Allah'ın mülkü Abbâsîlere vermeyi dilediğinde bütün sebepleri onların hizmetine sunduğu ifadesiyle başlayan bu tasvirde İmam İbrahim'in durumuna hayret eden müellif onun Hicaz'da ve Şam'da ibadetiyle, geçimiyle ve ailesiyle ilgilendiğini, önemli bir servete sahip olmadığını ancak Horasan halkının onun için savaştığını, canlarını ve mallarını feda ettiğini anlatır. Ügrunda savaşanların kendisini tanımadığı ve yaşadığı yerde dünyadan uzak, yalnız olan İmam İbrahim Horasan'da büyük bir orduya sahip idi. Askerlerine erzak, silah ya da binek temin edecek gücü yoktu ve onun için savaşanlar buldukları yerden topladıkları haracı ona gönderiyorlardı. Emevî halifesi Mervan'a gelince dünyanın imkânları onunla beraberdi; ordusu, askerleri, hazinesi vardı. Ancak Allah onun yenilmesini dilediği için durumu günden güne zayıfladı ve sonunda yenilip öldürüldü. İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 143.

⁸¹ Jackson, *Moğollar ve İslam Dünyası*, s.31-33.

İSLAM DEVLETLERİ VE İTAAT

Mülk kavramının Moğol öncesi düzendeki yerini gösteren anlatımının ardından İslam Devletlerinin Moğollara kıyasla durumunu gösteren bir bahsi ele alacağız. Bu bahis kitabın ilk kısmında yer alan konulardan birisi olan hükümdarın hakları bahsi içinde kaydedilen halkın hükümdara itaati hakkındadır. Müellife göre adaletin sağlanması, zayıfın hakkının korunması halkın itaatiyle mümkündür. İtaat ve adalet arasında kurulan bu ilişki ilginç bir sonuca ulaşır. İbnü't-Tıktaka, tarihte Moğollara olduğu kadar hiçbir devlete itaat edilmediği notunu düşmektedir.⁸² Böylece Moğolların tarihteki en âdil devlet olduklarını kast etmese bile adaleti sağlamaya en muktedir devlet olduklarını söylediği görülmektedir.

Onun bu yargısını daha dikkat çekici hâle getiren ise tarihte hangi devlete ne kadar itaat edildiği hakkında bir değerlendirme ile konuyu derinleştirmesidir. Bu itaat temasını mülk anlatımına uygun bir şekilde Perslerden başlayarak takip eden müellif, İslam devletleri olarak andığı dört halife, Emevîler ve Abbâsîleri sağladıkları itaat itibarıyla değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Perslerin/Kisraların güçlerine rağmen meşhur Arap kralı Numan b. Münzir'i⁸³ zapt edemediklerini, Numan'ın Kisra karşısında son derece rahat bir tavra sahip olduğunu ifade etmektedir. Böylece özellikle İslam'ın ilk yüzyıllarında kaleme alınan pek çok tarih ve siyaset konulu eserde Müslümanların siyaset anlayışının tarihsel öncülleri ve örnekleri olarak görüldüğünü söyleyebileceğimiz Sâsânîler, itaat-adalet bağlamında kusurlu bir devlete dönüşür.

İbnü't-Tıktaka Sâsânîlerin ardından Râşid Halifeleri itaat bakımından değerlendirmektedir. Bu döneme ilişkin aktardığı anekdot ise Hz. Ömer'e itiraz eden bir Müslüman hakkındadır. Hz. Ömer'in Yemen'den gelen hırkaları dağıtma usulüne itiraz eden bu kişi onun cihat çağrısına katılmayacağını ifade eder. Ancak hırka konusundaki eksiklik çözülmeye emre uyacağını bildirir. İbnü't-Tıktaka'ya göre bu yaşanan durum hükümdarlara uygun değildir. Daha çok Peygamberlik ve ahiret işi gibi durmaktadır.⁸⁴ Müellif, Râşid Halifeler devleti hakkındaki bu görüşlerini kitabın ikinci kısmında şerh etmektedir. Bu devletin dünya devletleri gibi olmadığı vurgusuyla başlayan değerlendirmesinde halifelerin yaşayışlarındaki sadeliği tasvir ederek devam etmektedir. Yeme-içmelerinde, kıyafetlerinde, insanların arasında, çarşılarında dolaşmalarında görülen bu sadelik müellifin ifadesiyle aslında sahip olabilecekleri büyük servetlere rağmen gerçekleşmiştir. Sahip oldukları büyük imkanları hayır yolunda harcadıklarını anlatırken örneği Hz. Ali'den vermektedir. Ve bu haline rağmen devletin süvarilerinin Ifrikiyye'den Ceyhun nehrine kadar büyük bir coğrafyayı fethettiklerini, Ubeydullah b. Abbas'ın⁸⁵ Semerkand valisi olarak öldüğünü söylemektedir.⁸⁶ Bu haliyle her ne kadar büyük bir devlet olsa da fetihler gerçekleştirilse de Râşid Halifeler devleti aslında dünya düzeninde yeri olmayan bir yapıdır. Bu

⁸² İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 33; Naci et-Tikrîti'nin bu hususa bir itirazı söz konusudur. Müslümanların Endülüs'ten Çin'e uzanan büyük bir coğrafyayı itaat altına aldıkları, her renkten, her dilden insanı yönetimlerine aldıklarını vurgulayan Tikrîti, Moğollar zamanında da sosyal düzenin sağlanmadığı, Memlüklerin Moğolları mağlup ettiği örneklerini sıralayarak İbnü't-Tıktaka'nın yaklaşımını gerçekçi bulmamaktadır. Tikrîti, "Kitâbü'l-Fahrî fi'l-Edebi's-Sultaniyye li İbnü't-Tıktaka", s. 61.

⁸³ Numan b. Münzir (602'den sonra) İslam öncesi Arap kültürüne damga vurmuş isimlerden birisidir ve Hîre merkezli Lahmî hanedanının son kralı olarak anılır, Kisra Pervîz tarafından öldürüldüğü rivayet edilir. Mehmet Ali Kapar, "Lahmîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. 27, s. 55.

⁸⁴ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 34. Buradaki hükümdarlık vurgusunu anlamak için Belâzürî'de geçen bir rivayete göz atmamız yeterli olacaktır. Bir gün Halife Mansur hutbede kelime-i şehâdet getirdiğinde bir adam ona hitap ederek, andığı Allah'ın azabına karşı uyarır. Mansur bu uyarıyı önce saygıyla karşılar fakat ardından adamın niyetinin uyarılmak değil insanlar arasında şöret bulmak olduğunu söyler. Ardından cemaate dönerek bu gibi hareketlerden uzak durmalarını, Kur'an'ın, hatırlatılmak istenen ilkelerin, kendilerine (Abbâsî ailesinin) nazil olduğunu söyler. Belâzürî, *Cümeli min Ensâbü'l-Eşraf*, neşr. Süheyl Zekkar, Daru'l-Fikir, Beyrut 1996, c. 4, s. 256.

⁸⁵ Bu bilgide bir hata olmalıdır. Belâzürî'ye göre Semerkand'da ölen Kusem b. Abbas b. Abdulmuttalib'dir. Muaviye döneminde bölgenin valisi olan Hz. Osman'ın oğlu Said'le beraberken öldüğü ya da şehit düştüğü rivayet edilmektedir. Belâzürî, *Cümeli min Ensâbü'l-Eşraf*, c. 4, s. 66. Zehebî de aynı bilgiyi aktarmaktadır. Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, c. 2, s. 531.

⁸⁶ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 79-80.

övgüye değer hususlar itaate yüklenen anlam bağlamında hükümdarlıktan sayılmamaktadır. İfadeleri tersten okuyacak olursak bu dönemde adaletin gerçekleşmediği imasını taşıdığı da söylenebilir.

Emevîler ve Abbâsîler de benzer bağlamda, her ne kadar güç sahibi olsalar da kendilerine her zaman baş kaldıran birilerinin bulunmasından dolayı, İbnü't-Tıktaka'nın anlayışına göre eksik devletlerdir. Müellif, Emevîlerin Haşimîleri itaat altına alamamasına dikkat çekmektedir. Abbâsîlerin ise dünyanın çoğunun vergisini toplasalar da Moğollar gibi tam bir hâkimiyet sağlayamadıklarını vurgulamaktadır. Onların eksikliği ise Rumları kesin olarak mağlup edememeleri, onlardan vergi alamamaları, Alioğullarının isyanları ve Hâricîler olarak sıralanmaktadır. İbnü't-Tıktaka Hâricîleri, insanlara yaşattıkları korku sebebiyle Haşhâşîlere benzetmektedir.⁸⁷

Abbâsîlerin son halifeleri üzerinden yaptığı değerlendirme ise hem onların hem de onlarla beraber ne kadar büyük görünseler de İslam Tarihinin diğer devletlerinin heybetlerinin önceki örneklere göre küçüldüğü vurgusunu taşımaktadır. Abbâsîler Tikrit gibi Bağdat'a çok yakın bir beldenin halkının isyanıyla uğraşmışlar, Erbil gibi bir şehri fethetmeye sevinir hale gelmişlerdi. Onların bu zayıflığına rağmen diğer devletler onlardan aldıkları menşurlara muhtaçtılar. Büveyhîler, Selçuklular, Harizmşahlar ne kadar büyük olurlarsa olsunlar herkesin itaatini sağlayabilmiş değillerdi.⁸⁸

İbnü't-Tıktaka, böylece Sâsânî tecrübesinden itibaren okuduğu süreçte devletlerin giderek küçüldüğü fakat en büyük oldukları zamanlarda bile tam itaat sağlayamadıklarını vurgulamaktadır. Meselenin en başında zikredilen itaat-adalet ilişkisini hatırlayacak olursak müellifin Moğol hâkimiyetini en adaletin sağlanması açısından en elverişli dönem olarak işaret ettiği söylenebilir. Diğer bir açıdan müellifin, Moğollarla sona eren İslam Devletleri düzeninin var olabilmesi için yeterli itaat zeminin kalmadığını ve halifenin merkezinde durduğu siyasi düzenin sona ermesinin de bu nedene bağlanabileceğini düşündüğü, adalet-itaat kavramları arasında kurduğu ilişkiden anlaşılabilir.

ABBÂSÎ DEVLETİNİN GÜCÜ

Müellifin İslam Devletleri hakkındaki değerlendirmelerinde özel bir yer tutan Abbâsî Devleti hakkındaki anlatımı onun yaklaşımını soruştururken değineceğimiz bir diğer konu olacaktır. İbnü't-Tıktaka, Abbâsî hilafetinin mülkü/devleti teslim alması bahsine Ebû Müslim Horasanî ile başlamaktadır ve Ebû Müslim'in kökenine ilişkin farklı rivayetleri zikrettikten sonra Abbâsîlerin onun eliyle mülkü ele geçirdiklerini vurgulamaktadır.⁸⁹ Bu bahsin ardından müellif, devlet meselesi hakkında bir soruşturmaya girişmektedir. Abbâsî hilafetinin varlığını 600 yıl sürdürdüğünü kaydeden müellif; bu devletin din ve mülkün/devletin mecedildiği bir siyaset güttüğünü ve insanların kiminin bir dinî vecibe olarak kimininse korku ve ümitle bu devlete itaat ettiklerini öne sürmektedir.⁹⁰ Bu detay önemlidir zira İbnü't-Tıktaka Abbâsîlerin din ve mülkü bir araya getiren siyasetleri sayesinde siyasî iktidarlarını yitirmiş olmalarına rağmen büyük devletlerin hükümdarlarının onları menşurlarını, hil'atlerini almak için çaba sarf ettiklerini beyan ettikten sonra Halife Müsterşid (ö. 529/1135) ve Sultan Mes'ûd b. Muhammed Tapar (ö. 547/1152) arasındaki savaşta yaşananları örnek olarak zikretmektedir.⁹¹

Halife Müsterşid himayesinde bulunduğu Selçuklu Sultanı Mes'ûd'a savaş açar. Askerleri mağlup olup dağılınca kendisi atı üstünde etrafında kurrâlar, kadılar, vezirler olduğu halde

⁸⁷ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 35-36.

⁸⁸ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 36-38.

⁸⁹ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 137.

⁹⁰ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 137-138.

⁹¹ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 138-139.

bulduğu yeri terk etmez. Sultan Mes'ûd halifenin maiyetini tutuklatırken kendisini bir çadırda ağırlar, ona saygı ve hürmet gösterir. İbnü't-Tıktaka bu saygıyı, halife ata bindiğinde Sultan'ın onun önünde yürüdüğünü aktararak tasvir etmektedir. Böylece halifelerin her şeye rağmen hükümdarların muhakkak hürmet gösterdikleri kişiler olduklarını vurgulamış olmaktadır. İbnü't-Tıktaka sultanın halifeye bu şekilde sunduğu saygıyı kaydettikten sonra okuyucusuna halifenin öldürüldüğünü hatırlatmaktadır.⁹²

Halifeler sultanların himayesi altına girdiklerinde zaman zaman dönemin sultanının isteği doğrultusunda öldürülmüşlerdir. Bu şekilde öldürülmeleri bir dönem kendilerinin vezirlerini ya da komutanlarını ortadan kaldırmalarına benzetilebilir. Müsterşid'in ölümünde de bu vardır. Sultanın, hilafet makamına gösterdiği saygı, halifenin şahsında kaybolabilmekte ve insanların önünde hürmet gören halifeler kapalı kapılar ardında öldürülebilmektedir. Hilafet tarihine sinmiş bu ikilem, müellif tarafından küçük bir dokunuşla hatırlatılırken okuyucusunu da hilafetin toptan ortadan kaldırılması meselesine hazırlamaktadır. Buraya kadar anlattığı meseleleri hiçbir devletin Abbâsîleri ortadan kaldıramadığı sonucuna vardırıan müellif, çalışmamızın giriş bölümünde değindiğimiz bir hadiseyi, Hülagû'nün halifeyi öldürmek için fetva sorduğu anekdotu Sultan Mes'ûd'la Müsterşid arasındaki savaşın ardından anlatmaktadır.

Halifenin bu şekilde öldürülmesi onun zaten bir öneminin olmadığını ihsas ettirdikten sonra Hülagû'nun hilafeti ortadan kaldırması artık doğal karşılanacaktır. Nitekim İbnü't-Tıktaka Hülagû'nun hilafeti sadece halifeyi öldürerek değil onun sembollerini de yok ederek ortadan kaldırdığını ifade etmektedir.⁹³

İbnü't-Tıktaka, Abbâsî halifesinin kurduğu siyasetle varlığını her koşulda devam ettirdiğini ifade ederken insanların kimisinin bu devlete dini görev bilinciyle itaat ettiğini kimisinin de korku ve ümitle itaat ettiğini; büyük devletlerin ise halifeden alacakları hil'atler nedeniyle ona saygı gösterdiklerine işaret etmişti. Ancak gösterilen bu itaat ve hürmet halifelerin şahsına yönelik değildi. Müsterşid'in öldürülmesinin hatırlattığı üzere sultanlar hem kendilerini onun karşısında alçaltabiliyor hem de arka planda halifeyi öldürebiliyorlardı. Bu, siyaseten çelişkili ve aslında hilafet makamının altını boşaltan durum Hülagû'nun istediği fetvaya ilk imza atan İbn Tâvûs'un söylemiyle açığa çıkmaktadır.

Müellif bize halifeye atfedilen muazzam rolün başından beri insanların inandırıldığı ve sonunda heybetli bir sultanın huzurunda itiraf edildiği şekliyle ahlâkî çelişkiler barındıran bir durum olduğunu anlatmış bulunmaktadır. Ayrıca Hz. Ali'nin hatırlatılması asırlardır devam eden Abbâsî hilafetinin kendisine karşı meşruiyetini sürekli savunmak zorunda kaldığı Alioğulları cephesinden gelen güçlü bir eleştiri olarak da değerlendirilebilir.

ABBÂSÎ DEVLETİNİN HİLEKÂRLIĞI

İbn Tıktaka'nın hilafet tarihi hakkında belki de en dikkat çekici değerlendirmesi Abbâsîlerin Devletini anlatmaya başlamadan önce yazdığı kısımda yer almaktadır. Bu değerlendirme yukarıda anlattığımız şekliyle zulüm ve adaletin iç içe geçmesine benzer bir şekilde iyilik ve kötülüğün birbiriyle mecz olduğu, aynı devletin idaresinde güzelliklerin ve çirkinliklerin beraberce var olduğu bir tasvir

⁹² İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 139.

⁹³ Bu, sembolik bir olayla; daha önce halifeye hizmet eden görevlilerin Abbâsî saray kıyafetlerini çıkararak Moğolların kıyafetlerini giymeleri ile örneklendiriliyor. İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 140.

hüviyeti taşımaktadır. Müellif ilk cümlesine “علم/bil ki” ifadesiyle başlamakta ve Abbâsîleri bir hile, aldatma, deha ve ihanet devleti olarak tanımlamaktadır. Ona göre hile ve aldatma bu devlette güçten daha baskın olmuştur ve özellikle son dönemlerinde halifeler şiddet ve kuvvetin yerine bu yollara tevessül etmişlerdir.⁹⁴ Bu ifadeden ne kastettiğini ise bir şiire atıfla izah etmektedir. Şiirde; kılıç erbabının savaşmayı terk ettiği, buna karşın kalem erbabının düşmanlıkları ve birbirleri ile savaştıklarını; askerlerin kılıçlarının kınlarından çıkmadıkları, savaşmadan öldükleri ve buna karşın kalem erbabının kılıcındaki kanın hiç kurumadığı anlatılmaktadır.⁹⁵

Bu husustaki ifadelerini daha da ileri götüren İbnü't-Tıktaka bizlere bu hile ve aldatma ile devletin içinde ortaya çıkan düşmanlıkların döktüğü kanın bir örneğini de sunmaktadır. Halife Mütevekkil'in (ö. 247/861); babası Mu'tasım (ö. 227/842) ve ağabeyi Vâsık Billah'a (ö. 232/847) da hizmet etmiş olan meşhur veziri Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât'ı öldürmesi bu örneği teşkil etmektedir. Aktardığı başka bir şiirde, Abbâsî halifesinin İbnü'z-Zeyyât'ı öldürmekle kalleslik ettiği ve insanlar nazarında değeri yüksek bir şahsı öldürterek büyük üzüntüye sebep olduğu anlatılmaktadır.⁹⁶ Elbette bu şiir hakiki manada Abbâsî halifesinin çok kıymetli bir insanı öldürdüğünün ispatı değildir. Fakat delaleti itibarıyla halifenin yaptığı bu işin bir ihanet/ğadr olarak algılandığını göstermektedir. Halifelerin ya da hükümdarların siyaseten katl denilen, hizmetlerindeki görevlilerin ölüm emirlerini vermeleri özellikle İslam siyaset tarihinin önemli meselelerinden biridir. Atıf yapılan bu hadise de halifenin bu tasarrufunun yargılandığını ve halkın nazarında olumsuz karşılanabildiğini göstermektedir.

Abbâsîlerle ilgili bu ifadeler İbnü't-Tıktaka'nın onlara dair anlatımında madalyonun bir yüzünü temsil etmektedir. Müellif madalyonun öbür yüzünde bize bambaşka bir tablo çizmektedir. Kurduğu ilk cümlelerde bir ihanet ve hile devleti olarak anlattığı Abbâsîleri, hemen peşine kurduğu cümlelerde ise cömertliği ve güzellikleri çok olan bir devlet olarak tanımlamaktadır. İbnü't-Tıktaka ilim ve edebiyat açısından zengin bir devir olduğunu ifade ettiği Abbâsîler döneminde dinin şiarlarının hürmet gördüğünü ve hayırların arttığını ifade etmektedir. Onun ifadesiyle bu dönemde; dünya mamurdu, hürmetler gözetilir ve sınırlar iyi korunurdu ve bu devletin son dönemlerine kadar da bu durum bu şekilde devam etmişti. Ancak bir süre sonra zulüm yaygınlaşmış, devletin durumu kötüleştirmiş ve sonunda devlet başkalarının eline geçmişti.⁹⁷

Son değerlendirmeleri bir kenarda tutacak olursak İbnü't-Tıktaka'nın burada Abbâsî devleti için çizdiği tablo, devletin başındaki insanların kötü işler yapmalarına, idarenin çirkin bir rekabet ve savaş alanına dönüşmesine rağmen devletin gölgesi altındaki dünyanın mamur hale gelebileceğini, ilim ve edebiyatın serpilebileceğini, sınırların düşmana karşı korunaklı olabileceğini göstermektedir. Müellifin zihninde iki Abbâsî imajının birbirine karıştığı söylenebilir. Abbâsîlerin hile ve aldatmaya dayanan bir devlet olduğunu her ne kadar bir vezir ile örneklendirse de en büyük hile kendi ailesine karşı yapılmıştır. Abbâsî ihtilâline katılan Alioğulları Halife Mansûr'un iktidara gelmesiyle büyük zulüm gördüler. Mansûr'un zamanında öldürülen önde gelenlerinin yanı sıra sembolik değeri yüksek bir olay kitabın tarih bölümünde kendilerine özel bir yer bulmaktadırlar. Bu sembolik değeri yüksek olay Harun

⁹⁴ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 146.

⁹⁵ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 147.

⁹⁶ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 146-147.

⁹⁷ İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 147.

Reşid'in eman verdiği Yahya b. Abdullah'ın⁹⁸ Bağdat'a getirildiğinde öldürtmesidir.⁹⁹ Abbâsîlerin ilk asrı Alioğullarından önemli isimlerin doğrudan ya da bir isyanın ardından öldürüldüğü bir süreç oldu. Diğer taraftan bu devletin tepesinde her halife döneminde önemli isimler öldürüldüler. İnsanların vezirlik makamında, emirlik makamında parladıktan sonra yaşadıkları akıbet tam da İbnü't-Tıktaka'nın aktardığı ilk şiirde anlatıldığı gibiydi. Ancak diğer taraftan bu dönem, İslam'ın geniş kitlelere yayıldığı, ticaretin yükseldiği, ilim sahasında muazzam bir üretimin ve gelişimin yaşandığı bir dönemdi aynı zamanda. İbnü't-Tıktaka çalışmamız boyunca ara ara değindiğimiz gibi anlatımlarına yansıyan karmaşayı bu tablodan almış olabilir. Onun tarafsızlığı da tam olarak madalyonun iki yüzünü de göstermek şeklinde kendini göstermiştir diyebiliriz.

SONUÇ

İslam kültürünün tarih içinde yaşadığı evrimin en güçlü kırılmalarından birinin Moğollar'ın Çin'den Dımaşk'ın kıyılarına kadar bütün doğu topraklarını ele geçirmeleri ve Müslümanların yaklaşık altı asırdır süren siyasi hâkimiyetini yıkmalarıyla yaşandığını ifade edebiliriz. Bu kırılmanın yarattığı köklü dönüşüm, araştırmacılar tarafından yeni bir çağın, yeni bir biçimlenmenin başlangıcı olarak görülmüştür.¹⁰⁰ Bu dönüşümün basit üslup değişikliklerinden ya da yeni türlerin oluşumundan daha fazlası olduğu açıktır. İslamî literatürün bu dönem içinde sadece Moğol hâkimiyeti altına girmiş coğrafyada değil pek çok ilim merkezinde önemli bir zemin, içerik ve form değişikliğine hazırlanıyor olduğunu ifade edebiliriz.

İbnü't-Tıktaka, eserini bu büyük kırılmanın şafağında yazmıştı. Araştırmacıların değerli gördüğü bir siyasetname ile ona iliştilmiş bir halifeler, vezirler tarihi özeti, o zamana kadar örnekleri az görülmüş bir eser formuydu. Hem hükümdara nasihatler eden hem de bunun ardından bir halifeler tarihi anlatan eserin bu iki bölümünün birbirinden bağımsız iki kısım olmadığı ve siyasetnamenin tarih anlatımını yönlendirdiği çalışmamızda ulaştığımız önemli sonuçlardan bir tanesidir. Müellifin ilk bölümde tarih ilmine yüklediği anlam ve çizdiği ideal hükümdar profilinin halifelerin hayatları anlatılırken değinilen meselelerin bir nevi kalıbını oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Bu hükümdar profilinde kendini gösteren en önemli özellik yüksek ahlak ve zulmün aynı insanda, aynı anda bulunabilmesiydi. Adaletin kâfir sultanda da bulunabileceği, bir sultan zalim de olsa güçlü olduğu müddetçe muktesid ve zayıf sultandan yeğ olabileceği şeklindeki tartışmaların, Moğolların siyasi gerçekliği düşünülünce yazarın hükümdar algısını belirlediği görülmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere müellif adil ve Müslüman, güçlü ve adil sultanların olabileceği bir vasat düşünmemektedir.

⁹⁸ Yahya b. Abdullah b. Hasan b. Hasan. Ali b. Ebi Talib 176/792 senesinde isyan etmişti. Taberî bu isyanın ehemmiyetini sunduğu detaylı anlatımıyla ortaya koymaktadır. Taberistan ve Deylem bölgelerinde halkın önemli bir kesiminin Yahya'nın etrafında topladığını kaydeden Taberî Harun'un bu isyan karşısında çok endişelendiğini ifade etmektedir. Harun Reşid'in bu isyan süresince nebiz/نبيذ adı verilen içkiyi bıraktığını, Bermekilerin önde gelenlerinden Fadl b. Yahya el-Bermekî'yi elli bin kişilik bir kuvvetle bölgeye gönderdiğini ve isyanın etkilediği tüm bölgenin valisi olarak tayin ettiğini Taberî'nin aktarımlarında görebiliyoruz. Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu't-Taberî Tarihu'r-Rusul ve Mülûk*, Darü't-Turâs, Beyrut 1387, c.8 s.242-243.

⁹⁹ İbnü't-Tıktaka Yahya b. Abdullah'ın ve ardından Musa Kâzım b. Câfer-i Sâdik'ın öldürülmeleri hakkında detaylı bir anlatımı kaydetmektedir. Her iki kişi de Hz. Ali soyunun o dönemdeki önde gelen isimlerdir. Müellif bu iki kişinin Harun Reşid tarafından hileyle öldürüldüklerini vurgulamaktadır. Yahya b. Abdullah'ın kendisine vaat edilen sulh ve eman karşılığında teslim olduğunu, bu emanın Harun Reşid tarafından fakihler ve Hâşimîlerin ileri gelenlerinin şahitliği ile verildiğini aktaran müellif Harun Reşid'in yalancı bir şahitliğe ve kimi ulemanın bu emanın geçersiz olabileceği yönündeki beyanlarına dayanarak Yahya'yı öldürttüğünü ifade etmektedir. Benzer bir biçimde, İbnü't-Tıktaka Musa Kâzım'ın da -isyan etmemiş olduğu halde- bir kısım insanların şikâyeti üzerine hapsedildiği ve öldürüldüğü anca ölümünün doğal yollardan olduğunu duyurulduğunu ifade etmektedir. İbnü't-Tıktaka, *Kitâbü'l-Fahrî*, s. 194-196. Bu iki hadise gibi Hz. Ali soyundan olup önde gelen isimlerin öldürüldüklerine dair haberler Emevîler ve Abbâsîlerin ilk asırlarında muhakkak kaydedilen ve kitabın özet anlatımı ile kıyaslandığında geniş bir şekilde aktarılan meseleler olarak karışımıza çıkmaktadırlar.

¹⁰⁰ Guy Burak, "The Second Formation of Islamic Law: The Post-Mongol Context of the Ottoman Adoption of a School of Law", *Comparative Studies in Society and History*, 2013, c.55, sy 3, s. 579-580.

Anlattığı hilafet tarihi de büyük oranda bu düşünceden etkilenmiş ve hükümdara nasihatlerde verilen örnekler insanların birbirlerini öldürdükleri ya da aldattıkları olayların derlemesi olmuştur. İslam Tarihi anlatımlarında önemli bir yere sahip pek çok olaya yer verilmemesi, anlattığı hadiselerde de insanların yaşadıkları tarihsel durumu değil daha çok birer hikâye özelliği taşıyan rivayetleri tercih etmesi müellifin bu yaklaşımının bir yansımasıdır.

Hilafet tarihi ile ilgili meselelerde ise müellif öncelikle halifeleri ve anlattığı dönem boyunca kurulan devletleri bir hilafet paradigması içinde kurulmuş ve her birini hilafet fikriyle uyumlu birer yapı, mülkün varisleri olarak değerlendirmektedir. Bu devletleri yönetimlerinin etkinliği üzerinden Moğollarla kıyaslamakta, kurduğu adalet-itaat denklemi üzerinden hemen hepsini bir yönüyle eksik devlet olarak tanımlamaktadır. Bunlardan dört halife dönemini, halifelerin sade yaşamları itibariyle hükümdarlıktan ziyade bir peygamberlik düzenine benzetmektedir. Diğer devletlerin ise her zaman bastıramadıkları ve itaat altına alamadıkları unsurlar üzerinden Moğolların sağladığı gibi tam itaati temin edemediklerini ifade etmektedir. Başta kurduğu itaat-adalet ilişkisi söz konusu olunca müellifin anlatımı Moğol adaletine vurgu yapıyor görünmektedir.

Hilafet tarihinde özel bir yeri olduğunu gördüğümüz Abbâsiler söz konusu olunca yazarın bir taraftan bu devleti iktidara geliş biçimi üzerinden yücelttiği görülmektedir. Ancak anlatımı boyunca özellikle Abbâsilerin ilk asırlarında Alioğullarının önde gelen isimlerinin öldürülmesi ve isyanlarını ayrı fasıllar halinde anlatmasıyla bu yüceltmenin dengelendiğini ifade edebiliriz. Müellifin Abbâsilerle ilgili değindiği bir diğer mesele asırlar boyunca var olabilmelerini neyin sağladığıdır. Din ve mülk ilişkisinin merkeze yerleştirildiği bu tahlilde hemen her siyasi yapının tüm güçlerine rağmen halifeye bir şekilde kendini muhtaç hissettiği anlatımı ön plana çıkmaktadır. Son bahis ise Abbâsilerin bir tarafta hile, aldatma, kan akıtma, gücün yerini entrikaların aldığı bir devlet olmaları diğer tarafta ise parlak bir tarihsel dönemi temsil ettikleri tasvir hakkındaydı. Hilafetin yedi asırlık tecrübesinin parladığı pek çok açıdan zirveleri gördüğü bu dönemin hakkını müellif de vermektedir.

Moğol gerçekliği altında yazılmış, tarihi aynı anda ve yeri geldiğinde aynı karakterlerde var olan bir çelişki temelinde anlatmış olan *el-Fahrî*'yi bahsettiğimiz yönleri ile inceledik. Dönemin yazın kültürünün ana karakteri, siyasi gerçekliği ve eserin sunduğu içerikten hareketle bir müellifin hilafet tarihini nasıl gördüğünü anlamaya çalıştık. Moğol çağının şafağında siyaset, hükümdar ve tarih kavramlarının içeriklerinin nasıl doldurulabildiğine dair fikir veren *el-Fahrî*'nin genel bir değerlendirmesi hüviyetindeki bu çalışmamızın; ilgili dönem, eser ve tarihyazını araştırmalarına katkı sunmasını temenni ederiz.

KAYNAKÇA

- Alkan, Haluk, "İslam Siyasi Düşüncesinde Otorite Kavramı", *İslam Siyaset Düşüncesi (Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan)*, ed. Lütfi Sunar-Özgür Kavak, İlem Kitaplığı, Ankara 2018, ss. 95-128.
- Aka, İsmail, "Hindüşah es-Sâhibî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, c.18, ss. 116-117.
- Atmaca, Esra, "İbnü't-Tiktaka'nın el-Fahrî'sinde Abbâsî Sosyal Hayatından İzler: Bir Sosyal Tarih Denemesi", *Bilimname*, 2020, c. 43, sy. 3, ss. 317-347.
- Ayaz, Fatih, "Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu 7-9 Kasım 2008*, Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, c.1, ss. 261-282.
- el-Azzavî, Abbas, *et-Ta'rîf bi'l-Müverrihin fi 'Ahdî'l-Mogul ve't-Türkman*, Şeriketü't-Ticâre, Bağdat 1957.
- el-Azzavî, Abbas, *Tarihu'l-İrâk Beyne İhtilâleyin*, Matbaatu Bağdad, Bağdad 1935.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Cümelü min Ensâbü'l-Eşrâf*, neşr. Süheyl Zekkar, Riyad er-Zerkeli, Daru'l-Fikr, Beyrut 1996.
- Bilgin, Orhan, "Cüveynî, Atâ Melik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. 8, ss.140-141.
- Brockelmann, Carl, *History of Arabic Written Tradition*, çev. Joep Lameer, Brill, Leiden-Boston 2016.
- Burak, Guy, "The Second Formation of Islamic Law: The Post-Mongol Context of the Ottoman Adoption of a School of Law", *Comparative Studies in Society and History*, 2013, c.55, sy 3, ss.579-602.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Crone, Patricia, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Köni, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- Hançabay, Halil İbrahim, "Abbâsîlerin Son Veziri İbnü'l-Alkamî (ö. 656-1258) ve Moğollarla İlişkisi", *Tarih Dergisi*, 2020/2, sy.72, ss.45-76.
- Hizmetli, Sabri, "İbnü't-Tiktaka", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c.21, ss.232-233.
- Huart, Clement Imbault, "İbnü't-Tiktaka", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1978, c.5/2, ss.874-875.
- İbn Bîbî, *Ahbaru Selâcikatî'r-Rûm*, neşr. Muhammed es-Sa'îd Cemalüddin, Merkezü'l-Kûmî li't-Tercüme, Kahire 1993.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'ül-Âdâb fi Mu'cemi'l-Elkâb*, neşr. Muhammed el-Kazım, Müessesetu't-Tabâ'ati ve'n-Neşr Vezâreti's-Sekâfeti ve'l-İrşâdî'l-İslâmî, Tahran 1997/1417.
- İbn İnebe, *'Umdetü't-Tâlib fi Ensâbi Âl-i Ebi Tâlib*, neşr. Muhammed Hasan Âlü't-Tâlekânî, Menşûrâtü'l-Matba'atî'l-Hayderiyye, Necef 1961.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye fi İslâhî'r-Râ'î ve'r-Ra'iyye*, neşr. Ali b. Muhammed el-'Umran, Dâru 'Âlimi'l-Fevâid, Mekke 1429.
- İbnü't-Tiktaka, *Kitâbü'l-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, neşr. Abdulkadir Muhammed Mayu, Daru'l-Kalemî'l-'Arabî, Beyrut 1997.
- İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.
- İbnü't-Tiktaka, *Siyaset Adabı*, neşr. Harun Yılmaz, Klasik Yay., İstanbul 2017.
- Jackson, Peter, *Moğollar ve İslam Dünyası - Fetihden İhtidaya-*, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yay., İstanbul 2022.
- Kapar, Mehmet Ali, "Lahmiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. 27, ss. 54-55.
- Kömbe, İlker, "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetnâme-Nasihâtname Türünde Siyaset Tasavvuru", *İslam Siyaset Düşüncesi -Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan-*, ed. Lütfi Sunar-Özgür Kavak, İlem Kitaplığı, Ankara 2018.
- Köse, Hızır Murat, "İslam Siyaseti Düşüncesinin Temelleri -Bir Giriş Denemesi-", *İslam Siyaset Düşüncesi (Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan)*, ed. Lütfi Sunar-Özgür Kavak, İlem Kitaplığı, Ankara 2018, ss. 27-50.
- Kritzeck, James, "İbn Al-Tiqtaka and the Fall of Baghdad", *The World of Islam: studies in honour of Philip K. Hitti*, ed. James Kritzeck-R. Bayly Winder, St. Martin's Press, London 1959, ss. 159-184.
- Okumuş, Ahmet, "İslam Siyaset Düşüncesinde Siyasal Nerede Aranmalı", *İslam Siyaset Düşüncesi (Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan)*, ed. Lütfi Sunar-Özgür Kavak, İlem Kitaplığı, Ankara 2018, ss. 361-384.
- Reşidüddin Fazlullah el-Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih -Tarihi Ğazan Han-*, çev. Fuad Abdulmu'tî es-Sayad, Daru's-Sekafiyeti li'n-Neşr, Kahire 2000.
- Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka vd., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Brill, Leiden 1968.
- Rosenthal, Franz, "İbn Al-Tiktaka", *The Encyclopaedia -New Edition-*, ed. Bernard Lewis vd., Brill, Leiden 1986, c. 3, ss. 956-957.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Yayınları, Ankara 2010.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), İstanbul 1998.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî Tarihu'r-Rusul ve Mülük*, Darü't-Turâs, Beyrut 1387.
- Tan, Pınar Kaya, "Tearibu's-Selefe Göre Irak Selçukluları ve Abbâsîler Arasındaki İlişkiler", *Şarkiyat Mecmuası*, 2022, c. 40, ss. 215-233.
- et-Tikrîfî, Nâcî, "Kitâbü'l-Fahrî fi'l-Edebi's-Sultaniyye li İbnü't-Tiktaka -Dirasetü Tahlîfiyye ve Mukârene bi Mukaddimeti İbn Haldun ve Kitâbü'l-Emîr li Makayifîl", *el-Mevrid*, 1990, sy. 1, ss. 56-69.
- Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Daru's-Sadr, Beyrut 1977.
- Yürekli, Tülay, "İlhanlılar Döneminde Musul'da Siyasi ve Ekonomik Durum", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 2013, sy. 50, ss. 224-233.
- Zehabî, *Târihu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, neşr. Beşar Avvad Ma'ruf, Darul-'Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.
- Zirikî, Hayreddin, *el-A'lâm: Kamûsu Terâcim*, Daru'l-İlm li'l-Melâ'iyin, Beyrut 2002.